

κοινωνία και οικονομία (1204-1453)

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

Ἡ βυζαντινὴ κοινωνία καὶ οἰκονομία στὸν 13ο - 15ο αἰ. ἐξετάζονται ἐδῶ ὑπὸ ὀρισμένους γεωγραφικοὺς καὶ χρονολογικοὺς περιορισμούς, γιατί ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ καὶ οἱ κοινωνικὲς δομὲς τῶν περιοχῶν ποὺ πέρασαν ὑπὸ ξένη κυριαρχία ἐξετάζονται ἄλλοῦ. Ἀπὸ τὸ 1204 ὠς τὸ 1261 τὸ βυζαντινὸ κράτος ἔχει ὡς κέντρο τοῦ τῆ Μικρᾶ Ἀσίας, ἀπὸ ὅπου ὁ στρατὸς τοῦ σταδιακὰ ἀνακαταλαμβάνει τὴ Μακεδονία καὶ τελικὰ τὴν Κωνσταντινούπολη. Μετὰ τὸ 1261, ἡ ἔδρα τοῦ κράτους μεταφέρεται στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἡ αὐτοκρατορία ἔχει, πάλι, γιὰ λίγο διάστημα καὶ ἀσιατικὰ καὶ εὐρωπαϊκὰ ἐδάφη. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴς τοῦ 14ου αἰ. ἡ αὐτοκρατορία φθίνει καὶ ἡ ἐδαφικὴ τῆς συρρίκνωση γίνεται ὀλοένα καὶ πῶς ἔντονη μετὰ τὸ 1350, ἔτσι ποὺ στὸ τέλος τοῦ 14ου αἰ. ἡ αὐτοκρατορία νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴ Θεσσαλονίκη, μερικὲς πόλεις τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας, τὴ Λήμνο, τὴ Θάσο καὶ Ἴμβρο, τὴς βόρειες Σποράδες καὶ τὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως. Ἄν καὶ ὀρισμένοι οἰκονομικοὶ καὶ κοινωνικοὶ θεσμοὶ ἐπιζοῦν στὶς περιοχὲς ποὺ περνοῦν ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Ὀθωμανῶν, ὅμως παραμένει γεγονός ὅτι οἱ σερβικὲς καὶ κυρίως οἱ τουρκικὲς εἰσβολὲς καί, κατόπιν, ἡ ἐνσωμάτωση βυζαντινῶν ἐδαφῶν στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἀποτελοῦν πραγματικὴ τομὴ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν περιοχῶν αὐτῶν.

Στὴν πολὺσύνθετη βυζαντινὴ κοινωνία τοῦ 13ου-15ου αἰ. οἱ κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς δομὲς ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι πρωταρχικὰ συνάρτηση τῶν παραγωγικῶν σχέσεων ποὺ ἐπικρατοῦν στὴν ὑπαιθρο. Αὐτὸ ἐξηγεῖται κυρίως ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ χαμηλὴ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἀπαιτεῖ τὴν ἀπασχόληση τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ στὴ γεωργία καὶ κτηνοτροφία, ὅπου παράγεται καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος. Ἄρα, ἡ παραγωγή στὴν ὑπαιθρο ἀποτελεῖ καὶ τὸ βάθρο τοῦ φορολογικοῦ συστήματος, δηλαδὴ τὴν κύρια οἰκονομικὴ σχέση τοῦ κράτους μὲ τοὺς ὑπηκόους τοῦ. Συγχρόνως, ἡ ὀποιαδήποτε σοβαρὴ ἀλλαγὴ στὴν πολιτικὴ ἐξουσία ἐδράζεται σὲ ἀλλαγὲς στὴ δομὴ τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας. Συγκεκριμένα, ἡ δύναμη τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας βρίσκεται σὲ στενὴ συνάρτηση μὲ τὴ δυνατότητα τῆς νὰ ἰδιοποιεῖται τὸ πλεόνασμα τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς. Στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ δυνατότητα αὐτὴ περνάει στὰ χέρια ἰδιωτῶν (τῆς ἀριστοκρατίας) μειώνεται καὶ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία τοῦ κράτους. Ἐπομένως, οἱ σχέσεις παραγωγῆς καὶ ἐκμεταλλεύσεως στὴν ὑπαιθρο ἀποτελοῦν σημαντικὸ στοιχεῖο τῆς κοινωνίας. Ὅμως, ἡ βυζαντινὴ κοινωνία περιέχει ἐπίσης ἕναν ἐμπορικὸ τομέα, ποὺ πρέπει καὶ αὐτὸς νὰ μελετηθεῖ.

Ἀπὸ ἀρκετὲς δεκαετίες ἔχει τεθεῖ τὸ πρόβλημα ἂν ἡ βυζαντινὴ κοινωνία μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ φεουδαρχικὴ, δηλαδὴ ἂν

έχει αναπτύξει κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτικούς θεσμούς ανάλογους με εκείνους των περισσότερων κοινωνιών της δυτικής μεσαιωνικής Ευρώπης, που στην ιστοριογραφία έχουν θεωρηθεί ως τα κλασικά φεουδαρχικά πρότυπα.

Χαρακτηριστικά της φεουδαρχικής κοινωνίας είναι: πρώτο, ότι εδράζεται κυρίως στις δραστηριότητες της αγροτικής παραγωγής, που είναι ο κύριος τομέας της οικονομίας· δεύτερο, ότι διαφοροποιείται η ιδιοκτησία από τη νομή στην έγγειο κτήση, δηλαδή ότι η κυριότητα σε ένα κομμάτι γης ανήκει σε άλλο πρόσωπο από ό,τι οι πρόσοδοι που αποφέρει· τρίτο, οι γαίες, γενικά, ανήκουν σε γαιοκτήμονες περισσότερο ή λιγότερο ισχυρούς και καλλιεργούνται από χωρικούς, των οποίων η προσωπική ελευθερία είναι υπό περιορισμό, τους *serfs* στη δυτική όρολογία, από τους οποίους ο γαιοκτήμονας εισπράττει τη φεουδαρχική πρόσοδο· τέταρτο, στο πολιτικό επίπεδο, η παραχώρηση γαιών στους γαιοκτήμονες είναι συνδεδεμένη με την υποχρέωσή τους να παρέχουν στρατιωτική υπηρεσία· πέμπτο, η φεουδαρχία συμβαδίζει με τον κατακερματισμό της πολιτικής εξουσίας· και τέλος, γενικά στο θεσμικό επίπεδο, επικρατούν οι προσωπικοί δεσμοί φεουδαρχή προς ύποτελή, και γαιοκτήμονα προς *seif*, και όχι οι δεσμοί κράτους προς υπήκοο.

Πολλά έχουν γραφεί για το πρόβλημα της ύπαρξης βυζαντινής φεουδαρχίας. Όρισμένοι ιστορικοί, και των δυτικών θεσμών (όπως ο Ganshof ή ο F. Lot) και βυζαντινολόγοι, αμφισβητούν την ύπαρξη βυζαντινής φεουδαρχίας, καθώς και γενικότερα τη λειτουργία φεουδαρχικών συστημάτων έξω από τη δυτική Ευρώπη. Όμως, άλλοι μελετητές βλέπουν στο Βυζάντιο αυτής της εποχής (και στο οικονομικο-κοινωνικό αλλά και στο θεσμικό επίπεδο) μια κοινωνία φεουδαρχικού τύπου, με σοβαρές ιδιομορφίες, από τις οποίες κυριότερες είναι: η ύπαρξη συγκροτημένης κεντρικής διοικήσεως και εμπορικής δραστηριότητας.

Βασικό στοιχείο της βυζαντινής κοινωνίας της εποχής των Παλαιολόγων είναι η προϊούσα αποκέντρωση και αποδυνάμωση του κράτους, που σταδιακά χάνει τον έλεγχο του στο φορολογικό σύστημα και εν μέρει στον στρατό. Στη διοίκηση, η αποκέντρωση είναι προφανής. Η παλαιά διαίρεση του κράτους σε θέματα χάνει σχεδόν κάθε λειτουργική σημασία και χρησιμοποιείται σποραδικά, συνήθως σε σχέση με φορολογικά ζητήματα. Πιο συνηθισμένες ήταν μικρότερες διοικητικές περιοχές, για τις οποίες χρησιμοποιείται κατ'έξοχην ο όρος «κατεπανία», αλλά και οι πιο άσφαιρες «χώρα», «περιοχή», «τόπος», «μέρος». Συχνά, τα «κατεπανίκια» δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια πόλη και τη γύρω περιοχή, από την οποία παίρνουν και το όνομά τους. Σε μεγάλο βαθμό, η επαρχιακή διοίκηση ήταν στα χέρια των «κεφαλών» των δια-

φόρων πόλεων, αν και υπήρχαν και εκπρόσωποι του κράτους, των οποίων η διοικητική ευθύνη κάλυπτε μεγαλύτερες περιοχές. Τέτοιος ήταν ο Συργιάννης, «κεφαλή των κατά δύσιν κάστρων και χωρών» το 1330, ή «κεφαλή της Μεγάλης Βλαχίας» (ο Ιωάννης Άγγελος), που κυβερνούσε τη βυζαντινή Θεσσαλία, και η «κεφαλή» του Μορέως από το 1262 ως το 1348.

Έκφραση της αποκεντρώσεως είναι και η δημιουργία εξαρτημένων ήγεμονιών, των οποίων οι ήγεμονες, μέλη της μεγάλης αριστοκρατίας, ασκούσαν σχεδόν αυτόνομη πολιτική. Η τάση για συγκρότηση τέτοιων ήγεμονιών, κυρίως για μέλη του στενού αυτοκρατορικού περιβάλλοντος, ανάγεται στην εποχή των Κομνηνών. Ο Μιχαήλ Η', ο πρώτος Παλαιολόγος, σκόπευε να δώσει τη Θεσσαλονίκη και Μακεδονία ως, σχεδόν, ανεξάρτητο κράτος στον αγαπημένο του γιο Κωνσταντίνο. Κάποια αντίδραση σε τέτοια σχέδια εκδηλώνεται ακόμη στις αρχές του 14ου αι., στα πλαίσια του κράτους. Έτσι, ο Ανδρόνικος Β', σε έντονη απαίτηση της Ιταλίδας γυναίκας του Ειρήνης, να μοιράσει την αυτοκρατορία σε ανεξάρτητες ήγεμονίες, «τρόπον λατινικόν» λέει ο Γρηγοράς, απαντούσε ότι δεν σκόπευε να κάνει τη μοναρχία των Ρωμαίων πολυαρχία. Όμως, λίγα χρόνια αργότερα, η διάσπαση ήταν πια γεγονός: το 1321, την εποχή του πρώτου εμφυλίου πολέμου, η περιοχή Συλημβρίας - Χριστουπόλεως δόθηκε στον Ανδρόνικο Γ'· μετά το 1350 η Θεσσαλονίκη δόθηκε στον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο. Το 1348, η βυζαντινή Πελοπόννησος δόθηκε στον Μανουήλ, γιο του Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού, και οι δεσπότες του Μορέως κυβερνούσαν μια εξαρτημένη ήγεμονία. Μετά το 1371, ο διάδοχος του θρόνου Μανουήλ κυβερνούσε τη Θεσσαλονίκη, τις Σέρρες και την ανατολική Μακεδονία με τρόπο ανεξάρτητο, ώστε να διαμορφώνει ακόμη και ιδιαίτερη εξωτερική πολιτική. Το 1403 κυβερνήτης της Θεσσαλονίκης ήταν ο Ιωάννης Ζ', με τον τίτλο του αυτοκράτορος, ενώ λίγο αργότερα οι τρεις γιοι του Μανουήλ Β', ο Θεόδωρος, ο Ανδρόνικος και ο Κωνσταντίνος, πήραν, αντίστοιχα, το δεσποτάτο του Μορέως, τη Θεσσαλονίκη και τα «ποντικά μέρη» (τα βυζαντινά εδάφη στον Εύξεινο Πόντο).

Ο κατακερματισμός ευνοεί και άλλα πρόσωπα, έξω από την άμεση βασιλική οικογένεια. Το 1357, δύο αδελφοί, ο Ιωάννης και ο Αλέξιος (Παλαιολόγοι), έλαβαν από τον αυτοκράτορα την περιοχή Χρυσουπόλεως και Ανακτορουπόλεως, και το νησί της Θάσου, «κατά λόγον γονικότητος», δηλαδή σε πλήρη κυριότητα. Οι ίδιοι αυτοί αδελφοί, το 1367, εμφανίζονται ως πολιτική αρχή, κυβερνήτες της Χριστουπόλεως. Βλέπουμε εδώ την τελική φάση της εξελίξεως της πρόνοιας και της πολιτικής φεουδαρχίας στο Βυζάντιο.

Οι εξαρτημένες ήγεμονίες των ύστερων βυζαντινών χρόνων

συνήθως αναφέρονται ως ανάλογες προς τὰ arpanages, δηλαδή τις ήγεμονίες τις όποιες στη δυτική Εύρώπη και κυρίως στη Γαλλία κυβερνούσαν μέλη τής βασιλικής οίκογένειας, με μεγάλο βαθμό αὐτονομίας. Σωστά έχει παρατηρηθεί ότι υπάρχουν όρισμένες σημαντικές διαφορές: στο Βυζάντιο π.χ., ποτέ οί ήγεμονίες αυτές δεν έγιναν κληρονομικές. Η πιό ενδιαφέρουσα διαφορά είναι ότι, ενώ στη Δύση ή συγκρότηση τών arpanages ήταν ένα βήμα προς τή συγκέντρωση τής εξουσίας στα χέρια του βασιλιά, στο Βυζάντιο αντίθετα οί έξαρτημένες ήγεμονίες είναι δείγμα άποκεντρώσεως.

Συναφές είναι και τó ζήτημα τής διακυβερνήσεως τών περιοχών που άνακτήθηκαν σταδιακά από τούς Βυζαντινούς στον 14ο αϊ., δηλαδή τής Πελοποννήσου, τής Ήπειρου και τής Θεσσαλίας. Τά ζητήματα που άφορούν τή διακυβέρνηση του δεσποτάτου του Μορέως εξετάζονται σε ειδικό κεφάλαιο. Στην Ήπειρο, τó 1294, ή Θάμαρ, κόρη του δεσπότη τής Ήπειρου Νικηφόρου, παντρεύθηκε τόν Φίλιππο τού Τάραντος, γιό του Καρόλου Β' του Άνδεγαυού. Όταν, μετά τόν θάνατο του δεσπότη, ό Κάρολος άπαίτησε από τόν γιό του Νικηφόρου Θωμά νά γίνει ύποτελής του, ή μητέρα του Θωμά Άννα άπάντησε ότι ή Ήπειρος είναι φέουδο του αυτοκράτορος και ότι αν ό Θωμάς γινόταν ύποτελής άλλου, θά έδινε όρκο «έναντίον του φυσικού του κυρίου» (serement contre son naturel seigneur). Λίγα χρόνια πριν, ή Άννα είχε εκδηλώσει τήν πρόθεσή της νά επιστρέψει τó δεσποτάτο στον Άνδρόνικο Β', έπειδή αυτό άποτελούσε παλαιά ρωμαϊκή κτήση: «ως άρχαία έλλείμματα Ρωμαϊδος». Η φεουδαρχική αυτή θεώρηση τής σχέσεως του Βυζαντινού αυτοκράτορος με τήν Ήπειρο διαφαίνεται και στο χρυσόβουλλο, που οί κάτοικοι τών Ίωαννίνων άπαίτησαν και έλαβαν, τó 1319, μετά τήν παράδοση τής πόλεως τους στα βυζαντινά στρατεύματα. Τó χρυσόβουλλο αυτό είναι άπόρροια μιås σχέσεως που εδράζεται στις άμοιβαίες υποχρεώσεις τών δύο μερών. Έτσι, ό αυτοκράτωρ υπόσχεται νά μήν παραδώσει ποτέ τήν πόλη σε Φράγκους ή άλλους και έπικυρώνει τις κτήσεις και τά προνόμια τών κατοίκων τών Ίωαννίνων, ενώ ως αντάλλαγμα οί κάτοικοι του παραδίνουν τήν πόλη. Τέλος, πρέπει νά σημειωθεί ότι σε έγγραφο του 1319, που έχει διασωθεί μόνο στα λατινικά, ό Άνδρόνικος Β' δέχεται ότι με τους κατοίκους τής Ήπειρου τόν συνδέει καθαρά φεουδαρχικός δεσμός («qui tenent ipsam terram iuramento vassallagii adstringuntur imperio nostro»), και τούς χαρακτηρίζει ως φεουδαρχικούς ύποτελείς του (vassalli).

Τó ίδιο συμβαίνει και με τή Θεσσαλία. Μέρος τής περιοχής αυτής επέστρεψε στη βυζαντινή κυριαρχία τó 1318, με τόν θάνατο του Ίωάννη Β' Δούκα Άγγέλου. Τó 1342, τήν εποχή του έμφυλίου πολέμου, ό στρατός και «τών πόλεων οί άριστοι» έστειλαν πρεσβείες στον Ίωάννη Καντακουζηνό, ύποσχόμενοι τή βοήθειά τους και ζητώντας νά διορισθεί κυβερνήτης τής Θεσσαλονίκης ό Ίωάννης Άγγελος. Τó χρυσόβουλλο του Ίωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού προς τόν Ίωάννη Άγγελο άποτελεί βασικό κείμενο για τή μελέτη τής βυζαντινής φεουδαρχίας. Ο Ίωάννης Άγγελος διορίζεται «κεφαλή τών κάστρων και χωρών Βλαχίας» έφ' όρου ζωής, και ως αντάλλαγμα όρκίζεται στον Ίωάννη Καντακουζηνό νά είναι «φίλος του φίλου αυτής (τής βασιλείας), και του έχθρου αυτής έχθρός», καθαρά φεουδαρχική όρολογία. Υπόσχεται επίσης νά πάρει μέρος στις εκστρατείες του Καντακουζηνού στη δυτική Ελλάδα, με όλόκληρο τόν στρατό του, ενώ σε εκστρατείες ανατολικά τής Χριστουπόλεως όφείλει μόνο προσωπική ύπηρεσία, με όσο στρατό μπορεί νά συλλέξει. Ο γεωγραφικός περιορισμός τής στρατιωτικής ύπηρεσίας άποτελεί χαρακτηριστικό τής ύστερης φεουδαρχίας όπως εξελίχθηκε στη Δύση. Έσωτερικά στη Θεσσαλία, ό κατακερματισμός τής εξουσίας φαίνεται στα προνόμια που πήραν τó 1342 από τόν Μιχαήλ Γαβριηλόπουλο οί άρχοντες του Φαναρίου, «μειζονές τε και μικροί, κοσμικοί και κληρικοί, χρυσοβουλλάτοι και έσκουσαίτοι», με έγγραφο που ρυθμίζει κυρίως τις στρατιωτικές και φορολογικές ύποχρεώσεις τους.

Σημαντικός θεσμός τής βυζαντινής κοινωνίας από τόν 12ο αϊ. ως τó τέλος τής αυτοκρατορίας είναι ή «πρόνοια», που προοδευτικά εξαπλώνεται και εξελίσσεται. Η «πρόνοια» παρέμεινε, ως τήν εποχή του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, ή παράδοση από τó κράτος τής νομής όρισμένων γαιών έφ' όρου ζωής τού προνοιαρίου. Η «πρόνοια» ήταν ως ένα βαθμό, τουλάχιστον στην πρώτη εποχή, θεσμός που άφορούσε τή στρατιωτική όργάνωση του κράτους, άφου πολλοί από τούς προνοιαριους ήταν στρατιώτες· άλλωστε, οί πηγές χρησιμοποιούν τόν όρο «στρατιωτής» και όχι τόν όρο προνοιαριος. Φυσικά ύπήρχαν και στρατιώτες που δεν ήταν προνοιαριοι, ενώ αντίστροφα «πρόνοιες» δωρίζονταν και σε ανθρώπους που δεν ήταν στρατιώτες· ό Μιχαήλ Η' έδωσε «πρόνοιες» σε μέλη τής συγκλήτου, και τελευταία δημοσιεύθηκε μιá δωρεά πρόνοιας στον παρακουμώμενο τής Μεγάλης Σφενδόνης Μανουήλ Σεργόπουλο (στο δεύτερο μισό του 14ου αϊ.), που του δόθηκε ως άνταμοιβή για διάφορες ύπηρεσίες (όχι άναγκαστικά στρατιωτικές) στον αυτοκράτορα.

Στην αυτοκρατορία τής Νικαίας, ή πρώτη μαρτυρία για ύπαρξη «πρόνοιας» (του βεστιαρίτου Ίωάννη Βλαττερου στο χωριό Βάρη) σημειώνεται τó 1210, και ή εξέλιξη του θεσμού όφείλεται κυρίως στον Ίωάννη Γ' Βατάτζη (1222-1254), που όργάνωσε τήν άμυνα του κράτους του βασιζόμενος έν μέρει στις στρατιωτικές «πρόνοιες», δηλαδή σε «πρόνοιες» με σχετικά μικρή έκταση και προσόδους, τών όποιών οί κάτοχοι είχαν τήν ύποχρέωση νά παρέχουν στρατιωτικές ύπηρεσίες. Οί πρόνοιες άποτελούνταν από γαίες, και από τούς χωρικούς που τις καλλιέργουσαν, τών όποιών τó υπερωϊόν καρπούνταν οί προνοιαριοι: ύπάρχει, έτσι, μιá οικονομική και ταξική διαφοροποίηση ανάμεσα στους προνοιαριους και στους χωρικούς, διαφοροποίηση που εδραιώνεται άκριβώς τήν εποχή αυτή. Οί πηγές παρουσιάζουν τούς προνοιαριους ως μέλη τής άριστοκρατίας, και οί τίτλοι μερικών από αυτούς θυμίζουν τίτλους τής δυτικής φεουδαρχίας: π.χ., ό «λίχιος καβαλλάριος ό Συργαρής», ό όποιος βέβαια είναι δυτικός. Η πρόνοια γνωρίζει σημαντική εξέλιξη τόσο στην αυτοκρατορία τής Νικαίας, όσο και στο δεσποτάτο τής Ήπειρου.

Σπουδαίο σταθμό στην εξέλιξη του θεσμού τής πρόνοιας άποτελεί ή βασιλεία του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, ό όποιος πήρε τήν εξουσία ως εκπρόσωπος τής ισχυρής Κωνσταντινopolίτικης άριστοκρατίας τής Νικαίας. Πριν άκόμη άνακηρυχθεί αυτοκράτωρ, έφάρμοσε μιá πολιτική με τήν όποία όρισμένες πρόνοιες ή μέρη τους μπορούσαν νά μεταβιβασθούν στους άπόγονους του προνοιαρίου.

Ένώ ό Παχυμέρης αναφέρει τó μέτρο αυτό ως γενικό, είναι σαφές από άλλες πηγές ότι για άρκετες δεκαετίες ή κληρονομική μεταβίβαση τών προνοιών γινόταν μάλλον σποραδικά, και πάντα ως άποτέλεσμα συγκεκριμένης δωρεάς του αυτοκράτορος προς διάφορους προνοιαριους. Πάντως, είναι ή άπαρχή μιås διαδικασίας που σιγά σιγά θά αλλάξει τή μορφή τής πρόνοιας, θά άμβλύνει τις διαφορές της από τήν πλήρη ιδιοκτησία και θά τής αφαιρέσει, ως ένα σημείο, τόν στρατιωτικό της χαρακτήρα. Καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη έπαιξαν οί δύο έμφυλίοι πόλεμοι του πρώτου μισού του 14ου αϊ., και κυρίως ό δεύτερος, όπου και ό Ίωάννης ΣΤ' αλλά και ή κυβέρνηση τής Κωνσταντινουπόλεως, στην προσπάθειά τους νά άποκτήσουν όπαδούς, επέτρεψαν σε πολλούς προνοιαριους νά έχουν τις πρόνοιές τους ως κληρονομικές κτήσεις («κατά λόγον γονικότητος»). Η σταδιακή μεταμόρφωση πολλών προνοιών σε κληρονομικές γαίες διευκολύνθηκε πιθανώς και από τήν έλξη που άσκούσε πάνω στον θεσμό ή ισχύς τής πλήρους άτομικής ιδιοκτησίας του Ρωμαϊκού δικαίου που, όπως έχει παρατηρήσει ό Ν. Σβορώνος μεταξύ άλλων, είχε βαθιές ιστορικές ρίζες στο Βυζάντιο.

Ο ίδιος ό Μιχαήλ Η', μετά τήν άνοδό του στον θρόνο, αύξησε τις «πρόνοιες» και τών συγκλητικών αλλά και τών στρατιωτών, ενώ λίγο άργότερα, τó 1272, έδωσε στον γιό και διάδοχό του Άνδρόνικο Β' τó δικαίωμα νά αύξήσει τις προσό-

δους όρισμένων προνοιών, καθώς και τους μισθούς των μισθοφόρων στρατιωτών. Ο θεσμός της πρόνοιας εξαπλώνεται στο Βυζάντιο της εποχής των Παλαιολόγων. Πρόνοιες δίνονται και σε στρατιωτικούς αλλά και σε άλλους διάφορους αξιωματούχους. Η σχέση της πρόνοιας με την όργάνωση του στρατού, καθώς και η διαστρωμάτωση των προνοιαρίων εξετάζεται πιδό κάτω. Γεγονός πάντως είναι, ότι η πρόνοια εξακολουθεί να υπάρχει ως τους τελευταίους χρόνους της αυτοκρατορίας. Μετά τη μεγάλη ήττα των χριστιανικών στρατευμάτων στη μάχη της Μαρίτσας το 1371, γίνεται μιá προσπάθεια να διοργανωθεί ό βυζαντινός στρατός. Τά μισά από τα μετόχια των μοναστηριών του Αγίου Όρους και της Θεσσαλονίκης μοιράστηκαν από το κράτος σε στρατιώτες ως πρόνοιες. Η πράξη αυτή, παρ' όλο πού δέν ήταν πρωτοφανής στη βυζαντινή αυτοκρατορία, μιá πού προσπάθειες να χρησιμοποιηθούν μοναστηριακές γαίες για να εξασφαλισθεί στρατιωτική δύναμη μαρτυρούνται ήδη το 1303 στη Μικρά Άσία, ήταν πάντως μοναδική σε ευρύτητα. Η μεγάλη κρίση πού περνούσε το βυζαντινό κράτος τόν 14ο αϊ. είχε ως μερικό αποτέλεσμα τη διανομή μοναστηριακών γαιών σε στρατιώτες, διανομή στην όποία αναφέρεται ό λόγος του Νικολάου Καβάσιλα, «Λόγος περί των παρανόμως τοίς άρχουσιν επί τοίς ιεροίς τολμωμένων».

Στόν 15ο αϊ., στό δεσποτάτο του Μορέως, βλέπουμε και την τελική εξέλιξη της πρόνοιας. Αύτη διαφαίνεται ιδιαίτερα στις κτήσεις της οίκογένειας του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος στό Φανάρι. Από το 1427, τουλάχιστον, ό Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων είναι προνοιαρίος αλλά έχει και καθήκοντα κυβερνήτη της περιοχής αυτής: του δίνεται δηλαδή ή πολιτική έξουσία πάνω στις γαίες των όποίων ήταν κύριος ισόβια και για τις όποιες όφειλε κάποιου είδους στρατιωτική ύπηρεσία. Ο κατακερματισμός της έξουσίας είχε φθάσει σε τέτοιο σημείο, ώστε οι προνοιαριοί — σ' αυτή την περίπτωση ό Πλήθων και μετά οι γιοί του — αποκτούν σχεδόν πλήρη οικονομική και πολιτική δύναμη πάνω στις γαίες τους, οι όποιες παύουν να είναι άπλως μιá πηγή φεουδαρχικής προσόδου.

Όλες αυτές οι εξελίξεις γίνονται σε μιá εποχή πού χαρακτηρίζεται από γενική άνασφάλεια και όπυ, έπειδή ή κρατική και κοινωνική ύποδομή δέν είναι σταθερή, οι διάφορες εισβολές και φυσικές καταστροφές έχουν σοβαρότατες έπιπτώσεις. Στα πρώτα χρόνια της αυτοκρατορίας της Νικαίας επικρατούσε άποδιοργάνωση των θεσμών, με την κατάρρευση της κεντρικής έξουσίας στό Βυζάντιο και, λίγο άργότερα, με την εισβολή του Λατίνου αυτοκράτορος Έρρίκου. Γενικά όμως, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Θεοδώρου Α' Λασκάρως, ή κατάσταση σταθεροποιήθηκε, ενώ στην εποχή του Ιωάννη Γ' Βατάτζη ή Νίκαια γνωρίζει μιá εποχή άκμης, με έσωτερική συνοχή και οικονομική και δημογραφική άνοδο. Με τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Κωνσταντινούπολη, το 1261, ή βυζαντινή Μικρά Άσία αρχίζει να ύφιστается καταστρεπτικές τουρκικές έπιδρομές, ως την εποχή της μεγάλης ήττας των βυζαντινών στρατευμάτων στη μάχη του Βαφέως (1302), μετά την όποία σημειώνεται μετακίνηση του πληθυσμού από την ύπαιθρο πρds τις πόλεις, αλλά και πρds τα ευρωπαϊκά έδάφη. Στις άρχές του 14ου αϊ. οι Καταλάνοι μισθοφόροι του Άνδρονίκου Β' έπέφεραν μεγάλες καταστροφές στη Θράκη και άργότερα στη Μακεδονία ή Κωνσταντινούπολη, γεμάτη ήδη από πρόσφυγες από τη Μικρά Άσία, άνοίγει τις πύλες της και στους πρόσφυγες της Θράκης. Η Θράκη λεηλατείται από Τατάρους το 1321 και το 1324 οι έμφύλιο πόλεμοι του 1321-1328 και 1341-1347 αφήνουν την ύπαιθρο της Θράκης κατεστραμμένη και τη Μακεδονία στα χέρια των Σέρβων. Διάφοροι βίοι άγίων δείχνουν ότι από το 1325 γίνονται σοβαρές και καταστρεπτικές τουρκικές πειρατικές έπιδρομές στό Άγιον Όρος και στη Θράκη. Γενικά, ή πειρατεία ήταν ένδημη στο Αιγαίο πέλαγος, όπου οι Έλληνες, Ιταλοί, Γασμούλοι και Τούρκοι πειρατές δυσκόλευαν τις έπικοινωνίες και το έμπόριο. Συγχρόνως, ή ληστεία ήταν διαδομένη στις όρεινές, κυ-

ρίως, περιοχές της Θράκης και Μακεδονίας, όπως συμβαίνει πάντα σε εποχές άνασφάλειας. Στα βυζαντινοβουλγαρικά σύνορα το πρόβλημα της ληστείας ήταν ιδιαίτερα όξύ, και για να περιορισθεί χρειάστηκε άποφασιστική δραστηριότητα εκ μέρους του τσάρου Ιωάννη Άλεξάνδρου (1331-1371). Στα Μετέωρα οι ντόπιοι ληστές έκλεβαν και τα έλάχιστα άκόμη ύπάρχοντα τών μοναχών, ενώ στην περιοχή του Αύλωνος οι τοπάρχες φέρονταν με τρόπο ληστρικό.

Τό δεύτερο μισό του 14ου αϊ. χαρακτηρίζεται από τουρκικές εισβολές και από την κατάκτηση όλης σχεδόν της Ήπείρου από Άλβανούς, συνθήκες πού συνοδεύονταν από καταστροφή των καλλιέργειών. Μετά την τελική κατάκτηση των έδαφών από τους Όθωμανούς έλαττώνεται ή άναρχία των έπιδρομών και ή κατάσταση στη χερσόνησο του Αΐμου σταθεροποιείται κάπως, αλλά οι καταστροφές πού είχαν ύποστεί οι παραγωγικές δυνάμεις δέν επέτρεπαν την οικονομική άνóρθωση.

Φυσικές καταστροφές συμπληρώνουν την εικόνα αυτή. Με τις συνθήκες πού περιγράψαμε, είναι φυσικό ότι ό λιμός και οι έπιδημίες ήταν συχνά φαινόμενα. Έμφανίζεται λιμός τόσο στις πόλεις (π.χ. Κωνσταντινούπολη το 1306-1307 και πάλι το 1348 και στα τέλη του 14ου αϊ., όταν ή πόλη πολιορκείται από τους Τούρκους), αλλά και στην ύπαιθρο, κυρίως στην εποχή των έμφυλίων πολέμων. Ο μεγάλος λοιμός του 1347 έπληξε κυρίως τις πόλεις (μιá δυτική πηγή αναφέρει, μάλλον υπερβάλλοντας, ότι ή Κωνσταντινούπολη έχασε τα 8/9 του πληθυσμού της). Την ίδια εποχή αναφέρεται λοιμός στό Άγιον Όρος, όπως και στη Λήμνο το 1349, και λίγα χρόνια μετά, πάλι στό Άγιον Όρος.

Οι συνθήκες αυτές της άνασφάλειας και άστάθειας είναι καθοριστικά στοιχεία για τη διάρθρωση της κοινωνικής δομής αυτή την εποχή.

Η άριστοκρατία

Μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους σταυροφόρους το 1204, πολλά από τα μέλη της άριστοκρατίας βρήκαν καταφύγιο στη Νίκαια. Οι αυτοκράτορες τους χρησιμοποίησαν στη διοίκηση και στόν στρατό, και ως άντάλλαγμα τους έδωσαν σημαντικές εκτάσεις γαιών, πού είτε ήταν παλιά κτήματα του δημοσίου είτε άποτελούσαν κτήσεις της εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως πού τώρα πέρασαν στο κράτος. Η μεγάλη Κωνσταντινopolίτικη άριστοκρατία (οι οίκογένειες Γαβαλά, Φιλή, Νεστόγγου, Ταρχανειώτη, Ζαγαρομάτη) διατήρησαν την οικονομική και πολιτική τους δύναμη στο κράτος της Νικαίας. Αντίθετα, ή ντόπια άριστοκρατία βρέθηκε υπό διπλή πίεση, γιατί οι αυτοκράτορες ένδιαφέρονταν κυρίως να αύξήσουν τις γαίες των μεγάλων άριστοκρατών και των στρατιωτών: έτσι, ή πολιτική και οικονομική δύναμη της γηγενούς παλαιάς άριστοκρατίας της Νικαίας σταδιακά μειώνεται.

Διαφορετική ήταν ή πολιτική του Θεοδώρου Β' Λασκάρως (1254-1258), πού άντιτέθηκε στα συμφέροντα της μεγάλης άριστοκρατίας, διώκοντας και φυλακίζοντας μερικούς από τους έκπροσώπους της. Όταν πέθανε, το 1258, αφήνοντας τη διοίκηση του κράτους στόν Γεώργιο Μουζάλανα, εκφράζοντας έτσι την άντιαριστοκρατική του πολιτική, μέλη της μεγάλης άριστοκρατίας συναμóτησαν, σκότωσαν τους τρεις άδελφούς Μουζάλανες και έδωσαν την άντιβασιλεία στόν Μιχαήλ Παλαιολόγο ό όποιος, στα τέλη Δεκεμβρίου 1259, άνακηρύχθηκε αυτοκράτωρ.

Η συνωμοσία αυτή είναι συμβολική ένός σημαντικού χαρακτηριστικού της εποχής των Παλαιολόγων, δηλαδή της επικρατήσεως της άριστοκρατίας, ή όποια στηρίζεται στην ιδιοκτησία της γής. Πρόκειται για φαινόμενο πού έμφανίζεται σε όλους σχεδόν τους τομείς: οικονομικά, ή άριστοκρατία άντλεί τη δύναμή της από τη γή, ή όποια καλλιεργείται από χωρικούς πού ζούν υπό ειδικό καθεστώς, γή ή όποια άποδίδει

Ἡ βυζαντινὴ ἀριστοκρατία στὰ χρόνια τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων αὐξήσε τὴν πολιτικὴ τῆς δύναμη. Στὴν εἰκόνα: Βυζαντινοὶ ἀριστοκράτες τοῦ 14ου αἰ. σὲ μικρογραφίες χειρογράφου κτητορι-

κοῦ τυπικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ: ὁ πρωτοστράτωρ Θεόδωρος Κομνηνὸς Δούκας Συν(ν)αδηνὸς καὶ ἡ σύζυγός

γαιοπρόσοδο καὶ συχνὰ φόρους. Πολιτικά, ἡ δύναμη τῆς ἀριστοκρατίας ἐδράζεται στὴ στρατιωτικὴ τῆς ἰσχύ, καθὼς καὶ στὸ γεγονός ὅτι κατέχει διὰ σχεδὸν τὰ ἀξιώματα ποὺ ἀπονέμει τὸ βυζαντινὸ κράτος. Τέλος, ἡ πνευματικὴ ζωὴ, χωρὶς νὰ εἶναι μονοπώλιο τῆς ἀριστοκρατίας, ἐκφράζει, σὲ μεγάλο βαθμὸ, τὰ συμφέροντά της.

Ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία στὰ χρόνια τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων κυβερνᾶται κατ' ἐξοχὴν ἀπὸ τὶς οἰκογένειες ποὺ πῆραν μέρος στὴ συνωμοσίᾳ τοῦ 1258 καὶ ποὺ εἶναι: Στρατηγόπουλοι, Τορνίκιοι, Φιλαί, Ραοῦλ, Νεστόγγοι, Καβαλλάριοι, Καμυτζαί, Ἄγγελοι, Ἀπρηνοί, Λιβαδάριοι, Ταρχανειῶται, Φιλανθρωπηνοί, Καντακουζηνοί, Παλαιολόγοι. Οἱ οἰκογένειες αὐτὲς — καὶ μερικὲς ἄλλες, ὅπως οἱ Ἀσάν — ἐμφανίζονται ὡς σημαντικοὶ παράγοντες στὴ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν 11ο αἰ., ἢ, ἀκόμη, στὴν περίπτωση τῶν Τορνικίων, ἀπὸ τὸν 10ο. Τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ τους δύναμη ἐδραίωναν μὲ πολλοὺς τρόπους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ ἡ πολιτικὴ ποὺ ἀκολουθοῦσαν νὰ παντρεύονται μεταξύ τους. Χαρακτηριστικὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐνδογαμίας εἶναι τὸ ὄνομα ἑνὸς γόνου ἀριστοκρατικῆς οἰκογένειας τῆς Πελοποννήσου στὸν 15ο αἰ.: Ἰωάννης Τορνίκιος Δούκας Ἄγγελος Παλαιολόγος Ραοῦλ Λάσκαρις Φιλανθρωπῆνος Ἀσάν. Πρὸκειται, λοιπόν, γιὰ μιὰ ἀριστοκρατία στὴν κορυφὴ τῆς ὁποίας βρίσκονται λίγες, σχετικὰ, καὶ ἰσχυρὲς οἰκογένειες, μὲ οἰκονομικὴ τους βάση μεγάλες ἐκτάσεις γῆς, ἀρχικὰ στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐδαφῶν στὴ Μακεδονία, Θράκη,

καὶ Πελοπόννησο. Ἔτσι οἱ Φιλανθρωπηνοὶ εἶχαν γαίεσ στὴ Θράκη, οἱ Συνναδηνοὶ στὴ Βιζύη, οἱ Τορνίκιοι στὴ Μακεδονία. Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός, ὁ πλουσιότερος καὶ πῶς συνειδητὸς ἐκπρόσωπος τῆς ἀριστοκρατίας, εἶχε σημαντικὲς περιουσίες σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας («διεσκεδασμένου κατὰ πάσαν τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν»). Στὸν ἐμφύλιο πόλεμο τοῦ 1341-1347 διατείνεται ὅτι ἔχασε ἀναριθμητὰ χρήματα, ἀλλὰ καὶ 5.000 βόες, 2.000 βόδια γιὰ ζευγάρι, 2.500 φοράδες, 200 καμήλες, 300 ἡμίονους, 500 ὄνους, 50.000 χοίρους καὶ 70.000 πρόβατα· ὁ ἴδιος δὲν μποροῦσε νὰ ὑπολογίσει πόσο σιτᾶρι καὶ κριθᾶρι εἶχε στὶς ἀποθήκες του. Ἡ περιουσία αὐτῆ ἦταν συγκεντρωμένη κυρίως στὴν περιοχὴ Σερρών, στὴ Θεσσαλία καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐνῶ συγκαταλέγεται σ' αὐτὴ καὶ «ἀριθμὸς νήσων πολλῶν καὶ πόλεων, καὶ μειζόνων καὶ ἐλαττόνων... ὧν τὰς μὲν ἐκ τῶν οἰκείων δαπανῶν ἄκοδόμησα αὐτός, τὰς δ' ἐκ βασιλέως ἔσχον δωρεάν».

Ἀνάμεσα σ' αὐτὴ τὴν ομάδα τῶν ἰσχυρῶν ἀριστοκρατῶν γαιοκτημόνων πρέπει νὰ συγκαταλεχθοῦν καὶ ὀρισμένοι πού, ὅπως οἱ Μαλιασηνοί, ἔμειναν στὴν Εὐρώπη μετὰ τὴ λατινικὴ κατάκτηση καὶ θεμελίωσαν τὴ δύναμή τους ἀξάνοντας τὴν περιουσία τους μὲ ἐδάφη ποὺ οἰκειοποιήθηκαν μὲ διάφορους τρόπους, π.χ. ἐξασκώντας πίεση πάνω σὲ μικροϊδιοκτῆτες γιὰ νὰ πουλήσουν τὰ κτήματά τους σὲ χαμηλὴ τιμὴ.

Στὴν ομάδα αὐτῆ τῆς ἀριστοκρατίας, τούλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὴν οἰκονομικὴ δύναμη, πρέπει ἐπίσης νὰ συγκαταλεχθεῖ καὶ ἡ Ἐκκλησία. Μεγάλια μοναστήρια, ὅπως τῆς Λαύρας

του Ειρήνη, ο Μιχαήλ Κομνηνός Λάσκαρις Βρυέννιος Φιλανθρωπηνός και η σύζυγός του Άννα Καντακουζηνή, ο πρωτοσεβαστός Κωνσταντίνος Κομνηνός Ραούλ (Ράλλης) Παλαιολόγος και η σύζυ-

γός του Εὐφροσύνη και, τέλος, ο σεβαστοκράτωρ Κωνσταντίνος Κομνηνός Παλαιολόγος και η σύζυγός του Ειρήνη Κομνηνή Βράβαινα Παλαιολογίνα (Ήξφόρδη, Βοδλειανή Βιβλιοθήκη).

και των Ίβηρων στο Άγιον Όρος, είχαν αποκτήσει από αυτοκρατορικές και άλλες δωρεές σημαντικές εκτάσεις γης στη Μακεδονία, στη Λήμνο και άλλου· ολόκληρα χωριά, με τους κατοίκους, τις γαίες και τους φόρους τους. Σε ένα βαθμό, τα συμφέροντα του μέρους αυτού του κλήρου και της άριστοκρατίας ταυτίζονταν.

Η πολιτική δύναμη των οικογενειών που αναφέρθηκαν είχε δύο βασικές πηγές. Πρώτο, τα μέλη αυτών των οικογενειών μογοπωλούσαν, σχεδόν, τα σπουδαία κρατικά αξιώματα: στον 14ο και στον 15ο αϊ. οι μεγάλοι δομέστικοι, οι πρωτοστράτορες, οι πιγκέρναι, είχαν σχεδόν πάντοτε ονόματα όπως Παλαιολόγος, Ραούλ, Ταρχανειώτης, Συναδηνός, Καντακουζηνός, Συργιάννης, Φιλανθρωπηνός, Μελισσηνός, ενώ στον κατάλογο των μεγάλων στρατοπεδαρχών παρεισφρέουν και μερικά νέα ονόματα, όπως Χοΰμνος, Μετοχίτης και Σφραντζής. Δεύτερο, οι ίδιοι αυτοί άνθρωποι είχαν στα χέρια τους τη διακυβέρνηση των επαρχιών, ιδίως στις περιοχές όπου οι ίδιοι είχαν οικονομική δύναμη. Δημιουργούνται, έτσι, κέντρα εξουσίας έξω από την Κωνσταντινούπολη, με την άνοχη ή και την ενεργό βοήθεια του ίδιου του κράτους: οι Παλαιολόγοι, που είναι όχι μόνο η οικογένεια που άσκει την εξουσία αλλά και μεγάλοι γαιοκτήμονες, είναι ιδιαίτερα ισχυροί στη Θεσσαλονίκη, οι Καντακουζηνοί έχουν περιουσία στις Σέρρες και στο Διδυμότειχο, που για μερικά χρόνια, το 1341-1347, λειτουργεί ως δεύτερη πρωτεύουσα του κράτους, οι Συναδηνοί στη Βιζύη. Σε μερικές περιοχές ο κατακερματισμός είναι πολύ προ-

χωρημένος. Οι άρχοντες της Θεσσαλίας, οι Μαλιασηνοί, οι Γαβριηλόπουλοι, οι Στρατηγόπουλοι, οι Ραούλ, διαφύλασσαν ζηλότυπα την ανεξαρτησία τους από κάθε κεντρική εξουσία. Το γαλλικό κείμενο του χρονικού του Μορέως γράφει ότι το 1303 «δλοι οι βαρόνοι και οι μεγάλοι άνδρες της Βλαχίας» (Θεσσαλίας) μπροστά στις δυσκολίες που διέβλεπαν από μια κυβέρνηση της οποίας θα ήγοϋνταν ο ανήλικος ήγεμόνας, αποφάσισαν να προσφέρουν την εξουσία στον Γκυ de la Roche Β', δούκα των Άθηνων, επειδή ήταν αρκετά δυνατός για να τους προφυλάξει τόσο από τον δεσπότη της Ήπειρου, όσο και από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα.

Η μεγάλη άριστοκρατία της εποχής των Παλαιολόγων είχε συγκεκριμένη και συγκροτημένη συνείδηση του έαυτού της και του ρόλου της. Ως στοιχεία διαφοροποίησεως οι άριστοκράτες πρότειναν, κυρίως, την κληρονομική τους ευγένεια και την ανδρεία τους. Οι ιστορικές πηγές χρησιμοποιούν συχνά τις φράσεις «άνδρες ευγενείς και της πρώτης τυγγάνοντες τάξεως», «οι επιφανέστεροι μάλλον των ανδρών και προσήκοντες βασιλευσι», «οι επ' ευγενεία λαμπρυνόμενοι», «οι ευγενέστεροι». Ο πιο συνειδητός άριστοκράτης του 14ου αϊ., ο Ίωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός, ήταν ιδιαίτερα προσεκτικός στις διαφοροποιήσεις που έκανε ανάμεσα στους πιο σημαντικούς άριστοκράτες και στους λιγότερο επιφανείς. Ο Σφραντζής Παλαιολόγος, π.χ., συγκλητικός και μέγας στρατοπεδαρχης, χαρακτηρίζεται ως «των συγκλητικών εις, ου πάνυ δε των επ' ευγενεία λαμπρυνόμενων». Παρά το γεγονός ότι ο Σφραν-

τζης ήταν πλούσιος, και είχε σημαντικό αξίωμα, δεν θεωρείται ίσος με τον Καντακουζηνό και τους όμοιους του. "Όσο για την πλειοψηφία των υπηκόων του βυζαντινού κράτους, περιγράφονται με περιφρόνηση ως «πλήθος», «όχλος δημόδης», «πένητες», «ιδιώται», «άτιμοι», και χαρακτηρίζονται από τον Ίσιδώρο, αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης στο τέλος του 14ου αι., ως μικρά παιδιά, άσταθή, ανώριμα, άμαθή. Αντίθετα, θεωρείται αναπόσπαστο δικαίωμα των ευγενών η άσκηση πολιτικής εξουσίας.

Παρ' όλα αυτά, η τάξη των άριστοκρατών στο Βυζάντιο ποτέ δεν είχε τον νομικό προσδιορισμό που απέκτησε στη Δύση στους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους. Στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες οι ευγενείς είχαν συμπυκωθεί σε μια τάξη με κληρονομικά προνόμια, όπως κληρονομικούς τίτλους, το δικαίωμα να δικάζονται μόνο από άλλους ευγενείς, την υποχρέωση να μην παντρεύονται έξω από την τάξη τους, το δικαίωμα άκόμη να φορούν όρισμένα ένδύματα. Στο Βυζάντιο, παρά το γεγονός ότι η κοινωνία των Παλαιολόγων ήταν σχετικά κλειστή, δεν υπήρχε άκόμη κληρονομική τάξη ευγενών. Η σύγκλητος περιλάμβανε πιά, την εποχή αυτή, τους περισσότερους από τους άριστοκράτες, αλλά δεν υπήρχε κληρονομική τάξη συγκλητικών, δεδομένου ότι η συμμετοχή στη σύγκλητο ήταν ένα από τα δικαιώματα όρισμένων αξιωματούχων, και τα αξιώματα δεν ήταν κληρονομικά. Υπήρχε πάντα η δυνατότητα, αν και τώρα πιά σε περιορισμένο βαθμό, για όρισμένους ανθρώπους να εισχωρήσουν στη μεγάλη άριστοκρατία. Οι προσβάσεις ήταν παραδοσιακές: ό στρατός (είναι η περίπτωση του μεγάλου στρατοπεδάρχη Τάγαρι) και η γραφειοκρατία, όπως στην περίπτωση του Νικηφόρου Χούμνου και του Θεοδώρου Μετοχίτη.

Στη βυζαντινή κοινωνία των ύστερων χρόνων διακρίνεται και ένα άλλο στρώμα της άρχουσας τάξεως, του οποίου η οικονομική βάση είναι σχετικά ασθενής, η πολιτική δύναμη περιορισμένη και η ταξική θέση διφορούμενη. Είναι οι άνθρωποι που συνήθως στις πηγές αναφέρονται ως «στρατιώται». Ο ίδιος ό όρος δημιουργεί δυσκολίες, γιατί περιλαμβάνει ετερόκλητα στοιχεία. Με τον όρο «στρατιώται» στην εποχή των Παλαιολόγων, έρευνητές, όπως ό Ostrogorsky, έννοούν κυρίως τους προνοιαρίους και τους θεωρούν, κοινωνικά τουλάχιστον, ως μέλη της άρχουσας τάξεως, γιατί τις γαίες τους καλλιεργούν οι πάροικοί τους και όχι οι ίδιοι. Η αλήθεια είναι ότι οι προνοιαριοί γενικά έχουν περιορισμένη και ανασφαλή οικονομική δύναμη, αλλά και ότι μέσα στο στρώμα αυτό υπάρχουν σοβαρές διαφοροποιήσεις. Έχουν διασωθεί όρισμένα «πρακτικά» προνοιαρίων, δηλαδή περιγραφές των γαιών και προσόδων τους. Οι πρόσοδοι στα «πρακτικά» αυτά κυμαίνονται ανάμεσα σε 55 και 113 υπέρπυρα (του Ίωάννη Μαργαρίτη και του Μιχαήλ Μονομάχου, αντίστοιχα). Στην άνώτερη τους κλίμακα, αυτά τά ποσά μπορούν να θεωρηθούν σεβαστά και έδιναν τη δυνατότητα στους προνοιαρίους να επιζήσουν οικονομικά και να επιδιώξουν κάποια πολιτική δύναμη. Άλλα κείμενα όμως, μάς δείχνουν την ύπαρξη προνοιαρίων με πολύ έπισφαλέςτερη θέση. Ένα χρυσόβουλλο του Ίωάννη Καντακουζηνού (1342) προς τους Κλαζομενίτες στρατιώτες της περιοχής Σερρών, τους αναγνωρίζει κληρονομικά δικαιώματα σε μέρος της «οικονομίας» τους: το έτήσιο εισόδημα των γαιών αυτών άνέρχεται σε 10 ως 12 υπέρπυρα, ποσό ελάχιστο. Φυσικά, τά εισοδήματα αυτά δεν αποτελούν τις συνολικές προσόδους των στρατιωτών, αλλά μόνο την «ποσότητα» των «προνοιών», των όποιων τη «γονίκευση» ζητούν από τον αυτοκράτορα. Άν, πάντως, τά συγκρίνουμε με το έτήσιο εισόδημα των στρατιωτικών κτημάτων του 10ου αι., που ήταν περίπου 12 ως 18 νομίσματα, και δεδομένου ότι η πραγματική αξία του βυζαντινού νομίσματος είχε, στο μεταξύ, μειωθεί σε λιγότερο από το μισό, γίνεται φανερό ότι όρισμένοι από τους στρατιώτες του 14ου αι. είχαν εισοδήματα μικρότερα από αυτά των στρατιωτών της εποχής των Μακεδόνων. Μπορούμε, άκόμη, να συγκρίνουμε τά μεγέθη αυτά με τις περιουσίες των μεγάλων μοναστηριών,

όπου, π.χ., το μοναστήρι των Ίβήρων, το 1320, είχε έτήσια πρόσοδο από τους φόρους ένός μόνο από τά πολλά χωριά του 123,5 υπέρπυρα, ένώ η Λαύρα, το 1321, έπαιρνε 165 υπέρπυρα από τον φόρο (τέλος) που πλήρωναν οι κάτοικοι ένός μόνο χωριού (Σέλας).

Έξ άλλου, και αυτές οι περιορισμένες γαίες ήταν ανασφαλείς. Κατά τη διάρκεια του 13ου και του 14ου αι. οι μεγάλοι γαιοκτήμονες και τά μοναστήρια άσκούν πίεση χρησιμοποιώντας οικονομικούς έκβιασμούς ή άκόμα και ώμη βία για να οικειοποιηθούν τις περιουσίες των στρατιωτών. Ήδη στα τέλη του 13ου αι. στη Μικρά Άσία οι περιουσίες των στρατιωτών είχαν πέσει στα χέρια των δυνατότερων από αυτούς: «έπειδή γάρ οι μόν πολλοί των στρατιωτών καιρών πολλάκις λαβόμενοι και προσηΰξον τās οικείας προνοίας και άργώς είχαν έκ του δώρους και δεξιώσεσιν υπέρχεσθαι τους ήγεμονεύοντας, άλλοι δέ πολλάκις και σφών άξιώτεροι έκλελοιπιτών των κατά σφάς οικονομιών την άπορίαν είχαν και προαιρουόμενοι του στρατεύεσθαι κώλυμα, και ήν άμφοτέρωθεν τῷ κοινῷ ζημία, και ή άνισότης αύτη έδέετο εξισώσεως». Το 1298 ό Ίωάννης Ταρχανειώτης στάλθηκε στη Μικρά Άσία για να διορθώσει την κατάσταση: πήρε γαίες από τους πιδ πλούσιους προνοιαρίους και τις έδωσε στους φτωχότερους, καταφέροντας έτσι να αναδιοργανώσει τον στρατό. Γρήγορα όμως, ό Ταρχανειώτης κατηγορήθηκε για προδοσία, αναγκάσθηκε να εγκαταλείψει τη Μικρά Άσία, και ή μεταρρύθμιση κατέρρευσε.

Στις ευρωπαϊκές έπαρχίες του βυζαντινού κράτους παρατηρείται το ίδιο φαινόμενο της ανασφάλειας των κτήσεων των στρατιωτών. Στα πρακτικά των μοναστηριών βρίσκουμε παροίκους με το έπώνυμο Στρατιώτης, που πιθανώς είναι άπόηχος μιās άλλαγής στην κοινωνική και οικονομική θέση των οικογενειών αυτών. Μιά συγκεκριμένη περίπτωση είναι του στρατιώτη Μιχαήλ που, το 1319, με αυτοκρατορική διαταγή, διαγράφηκε από τον στρατιωτικό κατάλογο και έγινε πάροικος της Μονής του Ζωγράφου.

Γι' αυτούς τους στρατιώτες έχει τεθεί το έρώτημα, και από τον Ostrogorsky και από τον Dölger, αν πρέπει να θεωρηθεί ότι άνήκουν στην τελευταία βαθμίδα των φεουδαρχικής άριστοκρατίας ή αν, αντίθετα, βρίσκονται πιδ κοντά στην τάξη των χωρικών. Η άπάντηση του Ostrogorsky ότι πρόκειται πράγματι για μέλη της άριστοκρατίας δεν μπορεί να θεωρηθεί άόλυτη. Υπάρχει και στο σώμα των προνοιαρίων μιιά διαστρωμάτωση και στο κατώτερο επίπεδο, οικονομικά τουλάχιστον, οι στρατιώτες αυτοί πρέπει να θεωρηθούν ως ένα στρώμα διαφορετικό από την άριστοκρατία.

Άνάμεσα στους προνοιαρίους και στη μεγάλη άριστοκρατία υπάρχει μιιά μερική σύμπτωση συμφερόντων, δεδομένου μάλιστα ότι από το 1321 και έπειτα έκπρόσωποι της άριστοκρατίας είναι σε θέση να μοιράζουν αξιώματα και γαίες. Αύτη τη σύμπτωση συμφερόντων εκφράζουν διάφορα κείμενα της εποχής, ιδίως ό Καντακουζηνός που, ένώ πάντα διαχωρίζει τους στρατιώτες από τους ευγενείς, διαχωρίζει και τά δύο στρώματα από τον «δήμο», τον λαό, και τους χωρικούς. Έτσι, άπευθύνεται το 1341 στους «συγκλητικούς και την στρατειάν» της Θράκης, προσπαθώντας να τους πείσει να πολεμήσουν κατά των Βουλγάρων. Λίγο άργότερα, χαρακτηρίζει τους στρατιώτες ως τους «έκ χωρίων τās προσόδους έχοντας», ένώ το 1343 λέει ότι «της στρατιάς τε... το πλείστον και οι άλλοι των Ρωμαίων άριστοι» είναι με το μέρος του. Έδω εμφανίζονται οι στρατιώτες, οι προνοιαριοί, ως μέρος της βυζαντινής φεουδαρχίας.

Τό θέμα του στρατού την εποχή αυτή είναι ευρύτερο από το θέμα των προνοιαρίων. Μιά από τις ιδιομορφίες της βυζαντινής φεουδαρχίας είναι ότι, αντίθετα από την κατάσταση που επικρατούσε στη δυτική Ευρώπη ως τον 13ο αι., υπάρχει άκόμη μιιά κεντρική εξουσία που διατηρεί μερικές από τις δικαιοδοσίες της. Άνάμεσα σ' αυτές είναι και το ότι το κράτος ως το τέλος της υπάρξεώς του εισπράττει φόρους από όσο

μέρος τῆς αὐτοκρατορίας ἐλέγχει. Ὑπάρχουν πολλές μαρτυρίες ὅτι μὲ τοὺς φόρους αὐτοὺς διατηρεῖ ἕνα μέρος τοῦ στρατοῦ ποὺ δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ προνοιαρίους. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ στρατιῶτες ὀπωσδήποτε δὲν εἶναι μέλη τῆς ἀριστοκρατίας. Αὐτοὺς, πιθανῶς, περιγράφει ὁ Θεόδουλος Μοναχός, γράφοντας στὴ Θεσσαλονίκη, στὴ δεκαετία τοῦ 1320, καὶ μιλώντας γιὰ στρατιῶτες ποὺ δὲν ἔχουν λαμπρὲς περιουσίες καὶ ποὺ θεωρεῖ ὅτι φέρονται ληστρικά. Ἐπομένως, ἡ βυζαντινὴ ἀρχουσα τάξη διαφοροποιεῖται ἀνάμεσα στὴ μεγάλη ἀριστοκρατία ποὺ ἔχει στρατιωτικὴ καὶ οἰκονομικὴ δύναμη, καὶ στοὺς λιγότερο ἰσχυροὺς προνοιαρίους - στρατιῶτες. Ὅσο γιὰ τοὺς φτωχοὺς προνοιαρίους καὶ στρατιῶτες, αὐτοὶ δὲν ἀποτελοῦν μέλη τῆς ἀριστοκρατίας, ἀλλὰ ἐξαρτῶνται, σὲ ἕνα βαθμὸ, ἀπὸ αὐτὴ. Ἡ διαφοροῦμενη ταξικὴ τους θέση ἐκφράζεται πολιτικὰ μὲ τὴ σύμπραξή τους πότε μὲ τὴν ἀριστοκρατία καὶ πότε μὲ τὸ λαό.

Ἡ δομὴ τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας παρουσιάζει πολλὰ ἀπὸ τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς κλασικῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας. Ὅμως, ἡ βυζαντινὴ φεουδαρχία ἔχει διάφορες ἰδιομορφίες, ἀνάμεσά τους τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀριστοκρατία τῆς εἶναι ἀστική, μὲ τὴ γεωγραφικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου. Τὰ μέλη τῆς μεγάλης ἀριστοκρατίας κατοικοῦσαν στὴ Σμύρνη, στὴ Μαγνησία καὶ στίς μικρότερες πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τὴν ἐποχὴ τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας. Μετὰ τὸ 1261 κατοικοῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στίς ἐπαρχιακὲς πόλεις καὶ ὄχι στὴν ὑπαιθρο. Ἡ σημασία τοῦ φαινομένου θὰ ἐκτεθεῖ πληρέστερα σὲ σχέση μὲ τὴν οἰκονομία τῶν πόλεων. Ἐδῶ πρέπει νὰ τονισθεῖ, ὅτι ἡ παρουσία τῶν ἀριστοκρατῶν στίς πόλεις τοὺς φέρνει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ μικρὴ ἐσωτερικὴ ἀγορὰ καὶ τὴ μεγαλύτερη ἐξωτερικὴ ἀγορὰ, ὅπου διαθέτουν τὰ προϊόντα τῶν κτημάτων τους, ὡς τὰ μέσα τουλάχιστον τοῦ 14ου αἰ. Ἐξ ἄλλου, στίς πόλεις ὅπως καὶ στὴν ὑπαιθρο ὑπάρχει ἕνα πλέγμα σχέσεων ἔμμισης ἐργασίας μεταξὺ τῶν ἀριστοκρατῶν-γαιοκτημόνων καὶ τῶν ἐργατῶν τῆς πόλεως καὶ τῆς ὑπαιθρο, σχέσεις ποὺ ξεφεύγουν ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῶν φεουδαρχικῶν σχέσεων.

Ἡ βυζαντινὴ ἀριστοκρατία, ποὺ συγκέντρωνε πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἐξουσία καὶ στίς πόλεις καὶ στὴν ὑπαιθρο, ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τίς ὑπόλοιπες τάξεις καὶ στρώματα τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας. Οἱ ἔμμεσες καὶ ἄμεσες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀντίθεση εἶναι πολλές· δύο ἀπὸ αὐτὲς παρουσιάζουν ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον. Ἡ μία εἶναι ὁ «Διάλογος πλουσίων καὶ πενήτων», ποὺ γράφηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1343, ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Μακρεμβολίτη, ἕνα διανοούμενο μέτριας ἀξίας, ποὺ ἦταν στὴν ὑπηρεσία τοῦ Πατρικοῦ, ὁπαδοῦ τοῦ Καντακουζηνοῦ. Στὸν διάλογο αὐτό, οἱ φτωχοὶ προσδιορίζονται ὡς ἡ παραγωγικὴ μερίδα τῆς κοινωνίας, δηλαδὴ οἱ γεωργοί, οἱ κτίστες, οἱ «χειρεπιστήμονες» (βιοτέχνες) καὶ οἱ ναῦτες. Βρίσκονται σὲ ἄμεση ἀντίθεση μὲ τοὺς πλούσιους, ποὺ ἀπὸ ἔμμεσες περιγραφὰς φαίνεται ὅτι εἶναι οἱ ἄνθρωποι κυρίως τοῦ ἐμπορίου, ἀλλὰ ἐπίσης γαιοκτήμονες. Οἱ φτωχοὶ τοὺς προσάπτουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔλλειψη φιλανθρωπίας, τὴν τεμπελιά καὶ τὴ χλιδὴ μέσα στὴν ὁποία ζοῦν, μερικὲς πολὺ πῖθ βασικὲς κατηγορίες. Ἡ πῖθ σοβαρὴ εἶναι, ὅτι οἱ πλούσιοι ἰδιοποιοῦνται τὰ κοινὰ πράγματα. Σὲ μιὰ χαρακτηριστικὰ μεσαιωνικὴ θεώρηση τοῦ πράγματος, ὁ Μακρεμβολίτης κατηγορεῖ τοὺς πλούσιους ὅτι θὰ ἤθελαν νὰ οἰκειοποιηθοῦν ἀκόμη καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως· καὶ ὅτι ἂν μπορούσαν θὰ στεροῦσαν στοὺς φτωχοὺς ἀκόμη καὶ τὸν ἥλιο: «χάρις δὲ τῷ θεῷ, ὅτι καὶ τὸν ἥλιον εἰ κατασχεῖν ἠδυνήθητε, οὐδὲ τῆς τούτου ἂν ἡμᾶς ἠξιώσατε ἀπολαύσεως».

Ἀκριβῶς ἡ ἴδια εἰκόνα — ἡ παρ' ὀλίγο ἰδιοποίηση τοῦ ἥλιου — ἀπαντᾶται καὶ σὲ κείμενα τοῦ δυτικοῦ Μεσαίωνα, ὅπως τοῦ Ἰακώβου de Vitry. Σὲ ἄλλο του λόγου, ὁ Ἀλέξιος Μακρεμβολίτης προχωρεῖ ἀκόμη περισσότερο καί, μὲ ἔρισμα τὴν παρατήρηση ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν κοινὰ χαρακτηριστικά, προβάλλει τὸ αἴτημα τῆς κοινοκτημοσύνης τῆς γῆς: «εἰ δὲ πάντα κοινὰ, δῆλον ὅτι καὶ γῆ καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς ἅπαντα, κἂν ἢ ἀπληστία καὶ ἢ τυραννίς ἐφ' ἑαυτὴν ἀρπάσασα τὰ πλεῖω ἐσφτερεῖσατο».

Ὁ Μακρεμβολίτης δὲν ἦταν ἕνας ἰδιαιτέρα πρωτότυπος στοχαστής, πράγμα ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι τέτοιες ἰδέες ἦταν κάπως εὐρύτερα διαδομένες, ἰδίως κατὰ τίς κρίσιμες ἐποχὲς καὶ τίς περιόδους ἐμφυλίων πολέμων. Ἐνας λόγος τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, σημαντικώτατο κείμενο ἀλλὰ δύσκολο νὰ χρονολογηθεῖ ἀκριβῶς, ἐνισχύει αὐτὴ τὴν ἐντύπωση. Σ' αὐτὸ τὸ κείμενο ὁ Καβάσιλας προσπαθεῖ νὰ στηρίξει θεωρητικὰ τὴν ἰδέα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, σὲ ἀντίθεση πρὸς μιὰ θεωρία ὅτι οἱ παραγωγικὲς πηγὲς (συγκεκριμένα ἡ γῆ) πρέπει νὰ διατίθενται πρὸς κοινὴ ἀφέλεια, εἶναι δηλαδὴ, κατὰ κάποιο τρόπο, κοινὸ κτῆμα.

Τέτοιες ἰδέες ἦταν ἐπίσης διαδομένες στὴ Δύση, σὲ μιὰ κρίσιμη ἐποχὴ γιὰ τὴ φεουδαρχία ὅπως εἶναι ὁ 14ος αἰ. Συγκεκριμένα, μιὰ ἀπὸ τίς θεμελιακὲς θέσεις τῶν ἐπαναστατῶν χωρικῶν καὶ βιοτεχνῶν τοῦ 1381 στὴν Ἀγγλία ἦταν ἡ ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ ἰδέα ὅτι ἡ γῆ ἀποτελεῖ κοινὸ κτῆμα, ποὺ ὀδήγησε στὸ αἴτημα ὅτι ἡ γῆ πρέπει νὰ κατασχεθεῖ ἀπὸ τοὺς μεγάλους γαιοκτήμονες καὶ τὴν Ἐκκλησία καὶ νὰ μοιρασθεῖ στοὺς φτωχοὺς, ποὺ μπορούν νὰ τὴν καλλιεργήσουν.

Ὅσο γιὰ τὸ κείμενο τοῦ Μακρεμβολίτη, εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι, ἐνῶ τὰ ἐπιχειρήματά του στρέφονται ἐναντίον τῶν ἐμπόρων - γαιοκτημόνων, οἱ δύο συζητητές, ὁ πλούσιος καὶ ὁ φτωχός, συμφωνοῦν ὅτι ἀκόμη πῖθ πάνω στὴν κοινωνικὴ πυραμίδα βρίσκονται οἱ πολὺ πλούσιοι — προφανῶς οἱ μεγάλες ἀριστοκρατικὲς οἰκογένειες — ποὺ καταπιέζουν καὶ τοὺς δύο συζητητές, καὶ μὲ τοὺς ὁποίους οἱ φτωχοὶ διατείνονται ὅτι κανένας διάλογος δὲν μπορεῖ νὰ γίνει.

Λιγότερο ἐστιασμένη, περισσότερο διάχυτη, ἀλλὰ ἐξ ἴσου ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀντίθεση στὴ μεγάλη ἀριστοκρατία ποὺ διέπει ἕνα ἄλλο κείμενο τοῦ 14ου αἰ., τὴ «Διήγησιν ὀραιοτάτην τοῦ θαυμαστοῦ ἀνδρὸς τοῦ λεγομένου Βελισαρίου». Ἐνῶ οἱ ἱστορικὲς ἀναφορὲς τοῦ ποιήματος αὐτοῦ εἶναι πολὺ περίπλοκες καὶ συχνὰ ἀναχρονιστικὲς, οἱ καταστάσεις πίσω ἀπὸ τὰ γεγονότα εἶναι ἀναμφισβήτητα τοῦ 14ου αἰ. Ὁ ἥρωας, ὁ Βελισάριος, στρατηγὸς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, κτίζει τὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ διαταγὴ τοῦ αὐτοκράτορος. Ὅταν τελείωσε, οἱ ἄρχοντες, «μικροὶ τε καὶ μεγάλοι», τὸν φθονοῦν, τὸν διαβάλλουν στὸν αὐτοκράτορα ὅτι δῆθεν θέλει νὰ πάρει τὸν θρόνο, καὶ ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ κλείνει τὰ μάτια μὲ χρυσὸ μαντῖλι (σύμβολο τῆς τυφλώσεως) καὶ τὸν φυλακίζει. Μετὰ τρία χρόνια, μιὰ μεγάλῃ ἐχθρικὴ ἐπίθεση ἀναγκάζει τὸν αὐτοκράτορα νὰ ναυπηγήσει στόλο, καὶ ὑπὸ τὴν πίεση τοῦ πλήθους νὰ βάλει ἀρχηγὸ τὸν Βελισάριο. Ὁ Βελισάριος, μὲ τὴν ἀρμάδα, καταλαμβάνει τὴν Ἀγγλία, καὶ δοξάζει τὴν αὐτοκρατορία. Πάλι τὸν κατηγοροῦν οἱ ἄρχοντες, καὶ ὁ αὐτοκράτωρ τὸν τυφλώνει, πράγμα ποὺ ὀδηγεῖ σὲ ξεσηκωμὸ τοῦ κόσμου («ταραχὴν καὶ ζάλην», συνώνυμα, στὸν 14ο αἰ., μὲ ἐπανάσταση). ΣΥΓΧΡΟΝΩΣ, ἐπιτίθενται οἱ Πέρσες, καὶ τὸ πλῆθος ζητεῖ πάλι τὸν Βελισάριο· ἀντὶ αὐτοῦ, ὁ γιὸς του Ἀλέξιος γίνεται μέγας στρατοπεδάρχης καὶ νικᾷ. Ἀρχοντες ἀπὸ διάφορα μέρη ἐρχονται στὴν Κωνσταντινούπολη νὰ δοῦν τὸν φημισμένο Βελισάριο. Ὁ αὐτοκράτωρ τοὺς δέχεται σὲ μιὰ λαμπρὴ αἴθουσα, μὲ πολλὰ στολίδια καὶ πολύτιμους λίθους, καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα χλιδῆς μπαίνει ὁ Βελισάριος, ποὺ «ἐκράτειε κ' εἰς τὸ χέριν του καυχὴν τῆς ἐλεημοσύνης καὶ εἰς τὸ ἕτερον δεκανίκιν ν' ἀκουμπίζη». Τριγυρίζει ἀνάμεσα στοὺς ἄρχοντες, λέγοντας μὲ δάκρυα:

«δότε τὸν Βελισάριον ὀβολὸν ἔς τὸ καυχὴν του, (τὸν) ὄν ὁ φθόνος τῶν Ῥωμαίων ἐποικέ με τοιοῦτον».

Τὸ ποίημα τελειώνει μὲ τὴν προφητεία ὅτι οἱ Τοῦρκοι θὰ πάρουν ὅλη τὴν οἰκουμένη, γιατί:

«ἕνα θεὸν λατρεύουσιν, κ' ἕναν ἀφέντην τρέμουν, σπουδὴν ὁμόνοιαν θαυμαστὴν ἔχουν εἰς τὸν δεσπότην· ποτὲ ὁμόνοιαν οἱ Ῥωμαῖοι, ποτὲ μοναφεντίαν, ποτὲ καλῶν ἀνάκλησιν οὐκ ἠμποροῦν νὰ ἴδουσιν».

Το ιστορικό πρότυπο του ποιήματος είναι, κατά τον Hans - Georg Beck, ο 'Αλέξιος Φιλανθρωπηνός, που ήγήθηκε μιάς στάσεως στη Μικρά 'Ασία το 1295. 'Ορισμένα όμως στοιχεία του ποιήματος (ή συνεχής συμπαράσταση του λαού της Κωνσταντινουπόλεως στον Βελισάριο, οι έχθρικές κινήσεις του «πλήθους» κατά της άριστοκρατίας, ή ναυπήγηση στόλου, το όνομα 'Αλέξιος και άλλα) θυμίζουν τον 'Ανδρόνικο Γ' και τον σύμβουλό του 'Αλέξιο 'Απόκαυκο. 'Οπωσδήποτε όμως ενδιαφέρει ή διάχυτη έχθρότητα προς τους δυνατούς, τους οποίους το ποίημα κατονομάζει είναι:

«'Ασάνης τε και Λάσκαρις και Καντακουζηνάιοι,
Δούκας, 'Αστράς και Κανανός και ο Διπλοβατάτζης,
Παλαιολόγος πρίγκιπας, Σφαντζής και Λονταρέοι,
'Ράλλης και Πριμικήριος και Κοντοστεφαναίοι.»

Αυτοί είναι οι κακοί σύμβουλοι του αυτοκράτορος που δεν έχει δική του γνώμη είναι αυτοί που βάζουν το συμφέρον τους πάνω από το κοινό συμφέρον. Είναι, αντίθετα, ο λαός, «το πλήθος», που θέλει τον Βελισάριο και το καλό της αυτοκρατορίας και έτσι απευθύνεται στον αυτοκράτορα:

«δέσποτα, πάντων δέσποτα, τῶν ἡμερῶν αὐθέντης,
τῆς 'Ρωμανίᾳς ὁ ἥλιος, χριστιανῶν τὸ κράτος
πρῶτον θεὸν πιστεύομεν, δευτέρου βασιλέα,
καὶ τρίτον Βελισάριον νὰ ἔχωμεν αὐθέντην,
ἂν θέλῃς ν' εὐτυχῆσωμεν, κερδέσεις τοὺς ἐχθροὺς σου...»

'Εκτός από την προφανή έχθρότητα προς τους δυνατούς, υπάρχει ένα ακόμη αξιοσημείωτο στοιχείο: ή επιμονή του «πλήθους» να διαχωρίζει τον αυτοκράτορα από τους δυνατούς, να προσβλέπει σ' αυτόν ως τον προστάτη του και να προτείνει, οπωσδήποτε με έμμεσο τρόπο, μια συμμαχία του αυτοκράτορος και του λαού, του πλήθους, έναντι των δυνατών. 'Ετσι, προς το τέλος του ποιήματος, ένας από τους άρχοντες λέει στον αυτοκράτορα:

«ὄλον τὸ πλῆθος ἀγαποῦν πολλὰ τὴν βασιλειάν σου.
οἱ ἄρχοντές σου ἔπραξαν ἄδικο διὰ φθόνον,
κ' ἔχασες ἄρχοντα πιστὸν μέγαν ἀνδρειωμένον.»

'Η λαϊκή προσδοκία για λύσεις από τον αυτοκράτορα (που την βλέπουμε στην πράξη στον πρώτο εμφύλιο πόλεμο το 1321-1328) είναι επίσης στοιχείο που παρατηρείται και στη Δύση την ίδια εποχή, συγκεκριμένα στην επανάσταση των χωρικών της 'Αγγλίας το 1381, όπου στο πολιτικό επίπεδο ή έλπίδα των επαναστατών ήταν να απελευθερώσουν, κατά κάποιο τρόπο, τον βασιλιά από τους φεουδάρχες και να τον κάνουν δικό τους ήγέτη, να βρουν δηλαδή μια δική τους διέξοδο προς την έξουσία. Φυσικά, και στις δύο περιπτώσεις, ή θέση αυτή είναι άνεδαφική, γιατί ή κεντρική έξουσία κάθε άλλο παρά υπεράνω της φεουδαρχίας βρίσκεται. Δείχνει όμως την αντίθεση προς την άριστοκρατία και τη διάχυτη ανάγκη για κάποια προστασία.

Μετά το δεύτερο μισό του 14ου αϊ. ή οικονομική δύναμη της άριστοκρατίας διαβρώνεται από τις τουρκικές και σερβικές κατακτήσεις. 'Η διανομή μοναστηριακῶν γαιῶν ως προνοιῶν μετά το 1371 θα πρέπει να είχε περιορισμένα αποτελέσματα, δεδομένου ότι ή μάχη της Μαρίτσας σήμαινε επίσης την κατάκτηση από τους Τούρκους μεγάλου μέρους τῶν κτημάτων τῶν Βυζαντινῶν γαιοκτημόνων τῆς Θράκης και Μακεδονίας. Μόνο μετά την ήττα τῶν Τούρκων στην 'Αγκυρα, το 1402, επιστράφηκαν στους Βυζαντινοὺς γαιοκτήμονες ὀρισμένες περιοχές που είχαν ἄρπαξει ἀπὸ τοὺς Τούρκους (ἀλλὰ ὄχι τὰ κτήματα πὸν είχαν ἀγορασθεῖ νόμιμα). Στην τελευταία φάση τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως γίνεται ἐφικτὴ σύμπραξη τῶν ἀριστοκρατῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ παρακάτω γράμμα τοῦ Μωάμεθ Β', τὸ 1454: «ἐν πρώτοις ἄρχον κύρ Σφαντζής με ἄλλους

τοὺς ἐδικούς του καὶ κύρ Μανουήλ 'Ραοῦλ με ἄλλους τοὺς ἐδικούς του καὶ κύρ Σωφινός με ἄλλους τοὺς ἐδικούς του καὶ Λάσκαρις κύρ Δημήτριος με ἄλλους τοὺς ἐδικούς του καὶ Διπλοβατατζί, Καβακέοι, Παγομενεοί, Φραγκοπουλεῖ καὶ Σγουρομαλαῖοι καὶ Μαυρόπαπας καὶ Φιλανθρωπηνέους καὶ Πετρωμπουεῖ καὶ εἰς ὅσοι ἄλλοι θελήσουν ν' ἄρθουν, ἄλλους χαιρετᾶ σας ἢ αὐθεντία μου, νὰ ἐγνωρίσετε τὸ πῶς ἦθε ἐδῶ ὁ τμημένος μου ἅγας ὁ Χασαμπέις, καὶ ἀνέφερεν τῆς αὐθεντίας μου τὸ πῶς θέλετε ν' ἄρθῆτε νὰ ἦστε ἐδικεῖ μου. (...) εἰς τοῦτω στέλνο σας τὸν αὐτόν μου ὀρισμόν, (...) ὅτι ἀπὸ πράγματά σας καὶ ἀπὸ τὰ παιδιὰ σας καὶ ἀπὸ τὰ κεφάλια σας καὶ ἀπὸ πᾶσα σας πρᾶγμα τίποτα νὰ μὴν... σας ἐγκίσω, ἀμὴ νὰ σας ἀναπαύσω, νὰ ἦσθαι κάλιον παρ' οὐ πρῶιν.»

Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

'Η μελέτη τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας τῶν προηγούμενων περιόδων στηρίζεται κυρίως στὰ νομοθετικὰ ἔργα καὶ στὶς σκόρπιες πληροφορίες πὸν βρίσκονται στὶς χρονογραφίες καὶ στοὺς Βίους τῶν ἁγίων. Τὰ ἔγγραφα πὸν ἀναφέρονται σὲ καθημερινῆς ἰδιωτικῆς οἰκονομικῆς ἀνταλλαγῆς (συμβόλαια, διαθήκες κλπ.), καθὼς καὶ τὰ δημόσια ἔγγραφα, εἶναι σχετικὰ σπάνια. 'Αντίθετα, γιὰ τὴν περίοδο τοῦ 13ου - 15ου αἰ. οἱ πληροφορίες εἶναι περισσότερες καὶ ἀντλοῦνται κυρίως ἀπὸ δικαιοπρακτικὰ καὶ δημόσια ἔγγραφα, πὸν ἔχουν διασωθεῖ γιὰ δύο λόγους: πρῶτα, γιὰ τὴν ἔγγραφα αὐτὰ εἶναι πιὸ κοντὰ στὴν ἐποχὴ μας καὶ εἶχαν πρακτικὴ ἀξία κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας καὶ ὕστερα, γιὰ τὴν προἰούσα φεουδαρχοποίηση τῆς κοινωνίας ὀδηγοῦσε στὸν πολλαπλασιασμό τῶν ἐγγράφων πὸν θεσμοθετοῦσαν ἢ περιέγραφαν τὶς νέες σχέσεις.

Τέτοια εἶναι κατ' ἐξοχὴν τὰ αυτοκρατορικὰ ἔγγραφα πὸν δωρίζουν ἢ ἐπικυρώνουν δωρεῆς προνοιῶν, καὶ τὰ «πρακτικὰ». Τὰ «πρακτικὰ» εἶναι κατάλογοι διαφόρων εἰδῶν, μεταξύ τῶν ὀποίων οἱ πιὸ χρήσιμοι εἶναι αὐτοὶ πὸν περιγράφουν ὄλα τὰ στοιχεῖα πὸν ἀποτελοῦν τὴν ἰδιοκτησία γαιοκτημόνων, κληρικῶν ἢ λαϊκῶν: γίνεται, δηλαδή, καταγραφή τῶν γαιῶν, τῶν οἰκογενειῶν καὶ περιουσιῶν τῶν παροίκων, τοῦ φόρου πὸν πληρώνουν οἱ πάροικοι, καὶ τῶν ἄλλων φόρων καὶ προσόδων πὸν ἀποδίδει ἢ γῆ, καὶ τὰ ὀποῖα τὸ κράτος σὲ δεδομένη στιγμή δῶρισε στοὺς γαιοκτήμονες. Φυσικὰ, ὑπάρχουν διάφορα λάθη σ' αὐτὲς τὶς πηγές, λάθη πὸν ἄλλωστε δὲν λείπουν καὶ ἀπὸ σύγχρονες ἀκόμη καταγραφῆς πληθυσμοῦ, καθὼς καὶ ἀπὸ σύγχρονες καταγραφῆς περιουσιακῶν στοιχείων. 'Ομως, παρὰ τὶς ἀνακρίβειες καὶ τὶς ἐπὶ μέρους στρεβλώσεις, οἱ πληροφορίες πὸν μᾶς δίνουν τὰ πρακτικὰ ἀποτελοῦν τὴν πληρέστερη πηγή γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Βυζαντίου.

'Η πληροφόρηση, δυστυχῶς, εἶναι περιορισμένη σὲ τόπο καὶ χρόνο. Παρ' ὄλο πὸν σώζονται μερικὰ πρακτικὰ τοῦ 11ου αἰ., τὰ περισσότερα ἀνήκουν στὸν 13ο, 14ο καὶ 15ο αἰ. 'Υπάρχουν τρεῖς μεγάλες ἀπογραφῆς, τοῦ 1300 - 1301, 1320 - 1321 καί, τέλος, τῶν ἐτῶν 1338 - 1341. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἢ πληροφόρηση διακόπτεται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 14ου αἰ.: ὑπάρχουν ὄμως ἀπογραφῆς τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 15ου αἰ. Οἱ πληρέστερες συλλογῆς εἶναι ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῶν μοναστηριῶν τῆς Λεμβιῶτισσας, στὴν περιοχή τῆς Σμύρνης, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Πάτμου τὸν 13ο αἰ., καὶ τοῦ 'Αγίου 'Ορους τὸν 14ο καὶ 15ο ἀφοροῦν ἐπομένως περιοχῆς τῆς Μικρᾶς 'Ασίας, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Μακεδονίας, καὶ τῆς Λήμνου. 'Ομως, με δεδομένη τὴ δομὴ καὶ τῆς ὑπόλοιπης βυζαντινῆς κοινωνίας, πιθανὸν εἶναι ὅτι ὄσα συμπεράσματα βγαίνουν ἀπὸ τὴ μελέτη αὐτῶν τῶν πηγῶν θὰ ἰσχύουν καὶ στὴν ὑπόλοιπη αυτοκρατορία. Σοβαρότερο περιορισμὸ ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ἀφοροῦν μοναστηριακὰ κτήματα, πὸν ὀπωσδήποτε ἔχουν χαρακτηριστικὰ διαφορετικὰ ἀπὸ αὐτὰ τῶν γαιῶν τῶν προνοιῶν.

Τὰ στοιχεῖα πὸν περιέχονται στὰ πρακτικὰ ἐπιτρέπουν τὴν ποσοτικὴ ἀνάλυση τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας καὶ οἰκονομίας,

γι' αυτό είναι ιδιαίτερα πολύτιμα. Οι αγρότες της Μικράς Ασίας και της Μακεδονίας ζούσαν σε χωριά, γύρω από τα οποία βρισκόνταν και οι γαίες και τα άμπέλια τους. Μερικά από τα χωριά ήταν οχυρωμένα. Αναφέρονται, στη διάρκεια του δεύτερου έμφυλιού πολέμου, κώμες οχυρωμένες, των οποίων οι κάτοικοι και υπερασπιστές ήταν γεωργοί, ενώ στο χωριό Γομάτου υπήρχε κάστρο, στο οποίο μερικοί τουλάχιστον από τους γεωργούς είχαν ένα δεύτερο σπίτι. Το μέγεθος των χωριών δεν είναι πάντα εύκολο να υπολογισθεί, γιατί μερικά χωριά ανήκαν σε περισσότερους από ένα γαιοκτήμονες, των οποίων δεν έχουν διασωθεί τα πρακτικά. Όπως φαίνεται από τον παρακάτω πίνακα, τα χωριά της Μακεδονίας για τα οποία έχουμε πληροφορίες ήταν σχετικά μεγάλοι οικισμοί. Κάθε χωριό είχε και τη γη του, μέρος μόνο της οποίας ήταν καλλιεργήσιμη. Έτσι, ενώ δλόκληρες οι γαίες των χωριών Μαμιτζών και Μελίντζιανη καλλιεργούνταν, το χωριό Γομάτου, π.χ., είχε σημαντικές ακαλλιεργήτες εκτάσεις: «γη βουνώδης, πετρώδης, χερσαία και άνηροτος», όπως αναγράφεται στον «περιορισμό» του χωριού.

ΠΑΝΘΥΣΜΟΣ ΧΩΡΙΩΝ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Χωριό	Μοναστήρι	Έτος	Νοικοκυριά	Κάτοικοι
1. Γομάτου - Δεβελίκεια	Λαύρα	1300	112	433
2. Άγία Εύφημία	»	1321	68	234
3. Γούρναι	»	1321	29	91
4. Σαρανταρέα	»	1321	40	122
5. Λωρωτόν	»	1321	60	250
6. Νεοχώριον	»	1321	28	96
7. Γέννα	»	1321	19	73
8. Πινσών	»	1321	43	142
9. Καρβαίτοι	»	1321	26	95
10. Αρυμόσιτα	»	1321	55	218
11. Παναγία	»	1321	29	85
12. Κρύα Πηγάδια	»	1321	35	127
13. Γομάτου	Ίβήρων	1301	50	263
14. Μελίντζιανίς	»	1301	29	121
15. Κάτω Βολβός	»	1301	34	177
16. Ευλωρύγιον	»	1301	11	43
17. Ίερισσός	»	1301	36	181
18. Μαμιτζών (τό 1/3 του χωριού)	»	1323	36	127
19. Βραστά	Έσφιγμένου	1318	37	126
20. Πορταρέα	»	1318	29	93
21. Κρούσοβο	»	1318	26	84
22. Ίερισσός-Συμεών	Ζωγράφου	1300	18	64
23. Νησιον-Χάνδαξ	»	1333	27	87
24. Ίερισσός	Ξενοφώντος	1338	6	20
25. Στόμιον	»	1318	17	44
26. Ψαλιδόφουρνα Νεανήτου	»	1338	29	93
27. Καστρίον	Χελανδάριον	1300	71	274
28. Μούντζιανη	»	1300	9	36
29. Λοζίκιν	»	1300	9	30
30. Καμέντζα	»	1300	16	58
31. Ίερισσός	»	1321		15
32. Μάλουκα	»	1318	25	80
Σύνολο			1059	3982

Πυκνότητα πληθυσμού κατά τετραγωνικό χιλιόμετρο: 116

Όσο για τις καλλιεργείες, το κλίμα, το έδαφος, αλλά και η διάρθρωση της παραγωγής επέβαλλαν την πολυκαλλιέργεια. Στη δυτική Μικρά Ασία, στην περιοχή της Σμύρνης, καλλιεργούνται σιτηρά, άμπέλια, και μαρτυρείται ελαιοπαραγωγή. Στη Μακεδονία συνυπάρχουν καλλιεργείες σιτηρών, άμπέλου,

όσπριων, όπωροφόρων δένδρων, με την έκτροφή μεταξοσκωλήκων, την κτηνοτροφία, τήμελισσοτροφία, ή την άλιεία, ανάλογα με την τοποθεσία.

Κύρια χαρακτηριστικά της υπαίθρου των ύστερων βυζαντινών χρόνων (13ος - 15ος αί.) είναι τα εξής: 1) Η προχωρημένη άποδυνάμωση του οικονομικού δεσμού μεταξύ κράτους και χωρικών, δεσμού που υποκαθίσταται από τη σχέση μεταξύ χωρικού - γαιοκτήμονα. 2) Η πολύ μειωμένη παρουσία της μικρής ιδιοκτησίας του χωρικού που, τουλάχιστον σε ό,τι άφορα τη σιτοπαραγωγική γη, περνάει στα χέρια μεσαίων ή μεγάλων γαιοκτημόνων. 3) Η επιβίωση, αλλά και άποδυνάμωση, παλαιών θεσμών της άγροτικής κοινωνίας, όπως η «κοινότης χωριού» των μεσοβυζαντινών χρόνων. 4) Η δημογραφική ύφεση, αποτέλεσμα σε ένα βαθμό των προηγούμενων εξελίξεων. 5) Η αντίδραση των χωρικών, σε συγκεκριμένες εποχές, στην αυξημένη έκμετάλλευση.

Η άποδυνάμωση του οικονομικού δεσμού κράτους - χωρικών

Με σειρά δωρεών και προνομίων το κράτος της Νικαίας και των Παλαιολόγων παρέδωσε σε μοναστήρια ή σε λαϊκούς γαιοκτήμονες μεγάλες εκτάσεις γης, των οποίων τους φόρους εισέπρατταν οι γαιοκτήμονες και όχι πια η κεντρική εξουσία. Για τον άγροτικό πληθυσμό το γεγονός αυτό συνεπάγεται όρισμένες σημαντικές αλλαγές. Η πλειοψηφία των χωρικών που κατοικούν αυτές τις γαίες μεταμορφώνεται σε παρόικους, δηλαδή σε καλλιεργητές εξαρτημένους από τα νομικά ή φυσικά πρόσωπα στα οποία είχαν παραχωρηθεί. Οι πάροικοι δεν ήταν σκλάβοι ούτε θεωρούνταν res, όπως οι δούλοι στη ρωμαϊκή νομοθεσία. Αντίθετα, είχαν όρισμένα δικαιώματα, που ήταν νομικά κατοχυρωμένα. Μπορούσαν να κάνουν διαθήκες, να έχουν περιουσία, και να την κληροδοτούν στα παιδιά τους ή και να την πωλούν. Επίσης, η ιδιότητα του παρόικου στα βυζαντινά έδάφη δεν φαίνεται να ήταν κληρονομική, τουλάχιστον επίσημα. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο σε περιοχές που ήταν υπό δυτική κατοχή, όπως το πριγκιπάτο της Αχαΐας ή η Κεφαλληνία, βρίσκουμε επίσημα κείμενα όπου η ιδιότητα του παρόικου εμφανίζεται ως κληρονομική. Παράδειγμα είναι το πρακτικό της λατινικής επισκοπής της Κεφαλληνίας του 1264, το οποίο λέει ότι: «οὔτοι οἱ ἀνωθεν δεδηλωμένοι ὀφείλουσι προσμένειν καὶ ἐκδουλεύειν τῇ ἀγιωτάτῃ ἐπισκοπῇ ἕως ἐσχάτης αὐτῶν ἀναπνοῆς, αὐτοῖ τε καὶ οἱ παῖδες ἐξ ὄσφου αὐτῶν τικτόμενοι γόνιοι τε καὶ ἔγγονοι καὶ ἄλλως εἰπεῖν, μέχρις ἂν ἐξ αὐτῶν συνίστανται κατὰ γενεὰν κατερχόμενοι πάντες». Στα βυζαντινά έδάφη, ενώ υπάρχει μιὰ ἐκ τῶν πραγμάτων κληρονομικότητα, ἡ κατάσταση εἶναι ἀρκετὰ ρευστή, ὥστε νὰ μὴν ἔχει ἀκόμη ἐδραιωθεῖ νομικά.

Ο πάροικος είχε πρὸς τὸν γαιοκτήμονα μιὰ σειρά ἀπὸ ὑποχρεώσεις. Πρῶτο, ὀφείλε τὸν φόρο πὸν ἄλλοτε εἰσέπραττε τὸ κράτος, δηλαδή τὸ «τέλος», τοῦ ὁποῖου τὸ ὕψος ἦταν, κατὰ πρῶτο λόγο, ἀνάλογο μετὴν ιδιόκτητη περιουσία τοῦ παρόικου σὲ γαίες, ἀμπέλια καὶ γεωργικὰ κτήνη, ἄλογα καὶ βόδια, καθὼς καὶ μετὴν ἀριθμὸ τῶν μελῶν τοῦ νοικοκυριοῦ. Ὁ ἴδιος φόρος μετὴν ὄνομασία χαράττι («χορηγεῖον» στὶς βυζαντινὲς πηγές) πληρωνόταν στοὺς Τούρκους ἀπὸ τὸ 1371 ὡς τὸ 1402, καὶ στὸ βυζαντινὸ κράτος καὶ στοὺς γαιοκτήμονες μετὰ τὸ 1402, ὅταν μέρη τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης παραδόθηκαν ἀπὸ τὸν Ὀθωμανὸ πρίγκιπα Σουλεῦμάν στοὺς Βυζαντινοὺς. Ὁ πάροικος ὀφείλε ἐπίσης μιὰ σειρά ἀπὸ συμπληρωματικὸς φόρους: τὴν «ἀφέλεια», τὸ «ζευγαρατίκιον», τὸν «ἀέρα», τὸ «χοιροπρόβατον», τὴ «χοιροδεκατία», τὸ «μελισσονόμιον». Ὁφείλε ἀκόμη, γιὰ τὶς γαίες πὸν καλλιεργοῦσε ἀλλὰ δὲν τοῦ ἀνήκαν, ἐνοίκιο, πὸν στὶς πηγές λέγεται «μορτή» ἢ «δεκατία». Ἐπομένως, ὁ γαιοκτήμονας καρπωνόταν ὄχι μόνον τὸν φόρο, ἀλλὰ καὶ τὴ γαιοπρόσοδο. Ἐπίσης ὁ πάροικος ὀφείλε ἕνα συμ-

βολικό δῶρο ἀπὸ ψωμί, κρασί καὶ κότες (τὸ «κανίσκιον»), πού ὀρισμένες φορές ἀντικαθίσταται ἀπὸ ἕνα χρηματικὸ ποσό. Σημαντικὴ ὑποχρέωση τῶν παροίκων ἦταν οἱ ἀγγαρεῖς: ὅπως καὶ στὴ δυτικὴ Εὐρώπη, ἀλλὰ σὲ μικρότερη ἔκταση, οἱ πάροικοι ὄφειλαν στὸν γαιοκτήμονα ἐργασία ὀρισμένες ἡμέρες τὸν χρόνο, 12 τὶς περισσότερες φορές, ἀλλὰ κάποτε 24 ἢ 52. Σὲ μιὰ περίπτωση, στὸ χωριὸ Μαιμιζών, τὸ 1321, περίπου 30% τῆς καλλιεργήσιμης γῆς — τὸ πιὸ εὐφορο κομμάτι — καλλιεργεῖται μὲ ἀγγαρεῖς, πράγμα πού προϋποθέτει σχεδὸν δυὸ ἡμέρες δουλειὰ τὴν ἑβδομάδα.

Ἡ ἀγγαρεία, δηλαδή ἡ μὴ ἀμειβόμενη ἀπασχόληση τοῦ χωρικοῦ στὶς γαῖες τοῦ γαιοκτήμονα, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ φαινόμενο τῶν σχέσεων τῆς παραγωγῆς σὲ ὅλη τὴ νότια χερσόνησο τοῦ Αἴμου αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Πρόκειται γιὰ τὴν πιὸ ἔντονη μορφή ἐκμεταλλεύσεως τῆς ἐργασίας στὴν ὑπαιθρο, καὶ ἡ οἰκονομικὴ τῆς σημασία διαφέρει κατὰ περιοχές. Στὰ βυζαντινὰ ἐδάφη εἶναι γενικὰ πιὸ περιορισμένη ἀπὸ ὅ,τι στὰ ὑπόλοιπα ἐδάφη τῆς νότιας χερσονήσου τοῦ Αἴμου, καὶ ἀπὸ ὅ,τι στὴ δυτικὴ Εὐρώπη τοῦ 12ου αἰ. (γιατὶ ἀργότερα τὰ πράγματα ἀλλάζουν καὶ ἐκεῖ). Ἡ περιορισμένη σημασία τῆς ἀγγαρείας εἶναι χαρακτηριστικὸ μιᾶς οἰκονομίας ὅπου κυριαρχεῖ ὄχι βέβαια ἡ μικρὴ ἰδιοκτησία, ἀλλὰ ἡ οἰκογενειακὴ ἐκμετάλλευση, καὶ ἔχει θεωρηθεῖ, ἀπὸ ὀρισμένους μελετητές, ὡς σοβαρὸς παράγοντας πού διαφοροποιεῖ τὶς κοινωνικὲς ἐξελίξεις στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες στὴ δυτικὴ Εὐρώπη καὶ, ἀκόμη, ὡς ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο ὅτι στὸν βυζαντινὸ χῶρο δὲν ὑπάρχει πραγματικὴ φεουδαρχικὴ ἐκμετάλλευση. Ὅμως, εἶναι γεγονὸς ὅτι ὁ ρόλος τῆς ἀγγαρείας στὴ φεουδαρχικὴ οἰκονομία τῆς Δύσεως δὲν εἶναι σταθερὸς ἀλλὰ διαφοροποιεῖται καὶ γεωγραφικὰ καὶ χρονικὰ.

Ἐπομένως, ὁ πάροικος ὀφείλει στὸν γαιοκτήμονα τὴ φεουδαρχικὴ πρόσοδο, δηλαδή φόρο, ἐνοίκιο καὶ προσωπικὴ ἐργασία. Γιὰ τὴν γαιοπρόσοδο — ὅπως ἄλλωστε καὶ γιὰ τὴν προσωπικὴ ἐργασία — ἡ πληροφόρησή μας εἶναι ἐλλιπής, γιατί οἱ λεπτομέρειές τους διέπονται μᾶλλον ἀπὸ τὸ ἐθιμικὸ δίκαιο, ἐνῶ οἱ πηγές μας εἶναι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κρατικές. Παρ' ὅλα αὐτὰ εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ κράτος παραχωροῦσε στὸν γαιοκτήμονα ὄχι μόνο τοὺς φόρους τοῦ παροίκου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας του.

Αὐτὸ μαρτυρεῖται ἀπὸ μιὰ πηγὴ τοῦ 12ου αἰ. Τὸ 1106 ὁ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνὸς εἶχε δωρίσει στὸ μοναστήρι τῆς Ἐλεούσας 500 μοδῖους γῆς (1 μόδιος = 889 τ.μ.), 6 ζευγάρια βόδια καὶ 12 παρόικους, χωρὶς περιουσία καὶ ἐπομένως μὴ φορολογησίμους. Τὸ 1152 οἱ πάροικοι εἶχαν γίνεи ζευγαράτοι, δηλαδή εἶχαν, κατὰ οἰκογένεια, ἀπὸ ἕνα ζευγάρι βόδια, γιὰ τὰ ὁποῖα ὄφειλαν φόρο στὸ κράτος: τὸν φόρο αὐτό, ὁ αὐτοκράτορας Μανουὴλ Α΄ ἐπικύρωσε στὸ μοναστήρι. Συγχρόνως, ὅμως, ἔδωσε στὸ μοναστήρι 1.000 μοδῖους γῆς, τὴν ὁποία θὰ καλλιεργοῦσαν οἱ πάροικοι. Ἔτσι, τὸ μοναστήρι καρποῦται καὶ τὸν φόρο, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐνοίκιο πού θὰ πλήρωναν οἱ πάροικοι γιὰ τὴ καλλιεργήσιμη γῆ. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ πάροικος ὡς ἐργατικὴ δύναμη εἶναι ἐξ ἴσου πολῦτιμος στὸν γαιοκτήμονα ὅσο καὶ ὡς πηγὴ φορολογικοῦ εἰσοδήματος.

Ἡ ἔγγειος ἰδιοκτησία

Χαρακτηριστικὸ τῆς ὑστερης βυζαντινῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ συγκέντρωση τῆς ἰδιοκτησίας στὴ γῆ. Οἱ καλλιεργήσιμες γαῖες, καὶ κυρίως οἱ σιτοπαραγωγικὲς, περνοῦν σὲ μεγάλο βαθμὸ στὰ χέρια τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἀριστοκρατίας, καὶ ἀποτελοῦν τὴν οἰκονομικὴ βάση τῆς πολιτικῆς δυνάμεώς τους. Ἡ οἰκονομικὴ πίεση πᾶνω στοὺς μικροῖδιοκτῆτες εἶναι μεγάλη, καὶ μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐξαφάνισή τους στὴ διάρκεια τοῦ 13ου - 14ου αἰ. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ χωρικοὶ ἦταν ἐντελῶς ἀκτήμονες: ἡ κατηγορία τῶν χωρικῶν χωρὶς καθόλου γῆ καὶ χωρὶς ἄλλη περιουσία εἶναι σχετικὰ μικρὴ. Ὅμως, εἶναι σίγουρο ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν

μοναστηριακῶν παροίκων (ὑπάρχουν πάντα ἐξαιρέσεις) δὲν εἶχε ἰδιόκτητη σιτοπαραγωγικὴ γῆ. Ἀντίθετα, οἱ πάροικοι ὄλων σχεδὸν τῶν προνοιαρίων, γιὰ τοὺς ὁποίους ὑπάρχουν πληροφορίες, εἶχαν γῆ, μερικὲς φορές σὲ ἀρκετὴ ἔκταση. Τὸ πιθανότερο εἶναι, ὅτι ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν χωρικῶν αὐτῶν καὶ οἱ σχέσεις τους μὲ τοὺς γαιοκτῆτες ἦταν διαφορετικὲς ἀπὸ ὅ,τι οἱ ἀντίστοιχες στὶς μεγάλες ἰδιοκτησίες. Ἔτσι προνοιαριοί, ὅπως ὁ Νικόλαος Μαρούλης ἢ ὁ Μιχαὴλ Σαβέντζης, τῶν ὁποίων ἡ ἐτήσια πρόσοδος ἀπὸ τὶς πρόνοιές τους ἀνερχόταν ἀπὸ 55 ἕως 113 ὑπέρπυρα, ἔπαιρναν αὐτὸ τὸ εἰσόδημα ἀπὸ φόρους μᾶλλον, παρὰ ἀπὸ γαιοπρόσοδο. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ, ὅτι οἱ περισσότεροι πάροικοι εἶχαν ὡς ἰδιοκτησία τους κομμάτια γῆς, ἀλλὰ αὐτὰ ἦταν κυρίως ἀμπέλια: στὸ χωριὸ Γομάτου, πού εἶναι χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῶν κτήσεων τῶν μεγάλων μοναστηριῶν στὴ Μακεδονία, μεταξύ 74 - 96% τῶν παροίκων (τὸ ποσοστὸ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ χρονολογία) εἶχαν ἀμπέλια, τὶς περισσότερες φορές σὲ μικρὰ κομμάτια γῆς, γύρω ἀπὸ τὸ χωριό. Ἡ κατανομὴ τῶν ἀμπελιῶν ἦταν σχετικὰ ἰσομερῆς (βλέπε τὸν ἐπόμενον πίνακα).

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΑΜΠΕΛΙΩΝ, ΧΩΡΙΟ ΓΟΜΑΤΟΥ

		1300 - 1301						
Μόδιοι	0	0,3 - 0,5	0,7 - 0,9	1	1,2 - 1,5	1,5 - 2		
Νοικοκυριά	31	5	7	6	15	15		
Μόδιοι	1,7 - 2	2,2 - 2,5	3	3,2 - 3,5	4 - 4,5	4,5 - 5		
Νοικοκυριά	15	10	9	4	12	12		
Μόδιοι	4,8 - 5	5,2 - 5,5	6	7	8 - 8,3	8,3 - 8,6		
Νοικοκυριά	6	2	6	1	2	2		
		1321						
Μόδιοι	0	0,1 - 0,5	0,6 - 0,9	1	1,2 - 1,5	1,6 - 2		
Νοικοκυριά	18	24	18	17	15	20		
Μόδιοι	2,1 - 2,5	2,7 - 3	3,1 - 3,5	3,7 - 4	4,1 - 4,5	4,5 - 5		
Νοικοκυριά	7	7	4	4	3	3		
Μόδιοι	4,7 - 5	5,4 - 5,5	6	7 - 7,5	8,9	8,9		
Νοικοκυριά	2	2	1	3	1	1		
		1341						
Μόδιοι	0	0,5 - 0,7	1	1,5	2	2,5	3	3,5
Νοικοκυριά	5	3	2	1	7	1	4	1
Μόδιοι	3,7 - 4	5	7,5					
Νοικοκυριά	6	1	1					

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ περιβόλια πού διέθεταν καὶ οἱ φτωχότεροι πάροικοι. Αὐτὰ τὰ κομμάτια γῆς οἱ χωρικοὶ μπορούσαν νὰ τὰ κληροδοτήσουν στοὺς ἀπογόνους τους, νὰ τὰ πουλήσουν, νὰ τὰ δώσουν προίκα, χωρὶς τὴν ἀδεια τοῦ γαιοκτήμονα. Ἀποτελοῦσαν δηλαδή ἰδιωτικὴ τους περιουσία.

Ἡ διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὶς ἀρόσιμες γαῖες καὶ στὰ ἀμπέλια πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ἐξῆς: Ἡ καλλιέργεια τῶν δημητριακῶν προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ ἀροτριῶντων ζώων, καθὼς καὶ τὴ δυνατότητα ἀποθηκεύσεως ἀρκετοῦ σπόρου γιὰ τὴν ἐπόμενη σοδειά: προϋποθέτει, δηλαδή, ὄχι μόνο ἐργασία ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπαρξὴ κάποιου κεφαλαίου. Ἀκόμη, δεδομένου ὅτι ἡ καλλιέργεια αὐτὴ ἦταν καὶ ἡ σημαντικότερη, ἀποτελοῦσε τὴ βάση τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῆς ἐργασίας τοῦ χωρικοῦ. Ἐπο-

μένως, ήταν οικονομικά αναγκαίο, αλλά και κοινωνικά αναπόφευκτο, οι γαίες αυτές να είναι συγκεντρωμένες. Αντίθετα, τα άμπέλια προϋποθέτουν την ύπαρξη όχι κεφαλαίων αλλά εργατικών χεριών, και επομένως ήταν πιο προσιτά στους χωρικούς. Χαρακτηριστικά, πολλά από τα άμπέλια αυτά περιγράφονται ως κτήσεις των χωρικών «έξ αναστήματος»: δηλαδή προερχόμενα από την εκχέρσωση και καλλιέργεια άγονων γαιών.

Από την υπόλοιπη περιουσία των χωρικών, πιο σημαντικά ήταν τα ζευγάρια, δηλαδή τα βόδια με τα όποια καλλιεργούσαν τη δική τους γη και τη γη του γαιοκτήμονα. Έδω, η κατανομή ήταν πολύ άνιση. Χαρακτηριστικά, στο χωριό Γομάτου, το 1300-1301, 81 νοικοκυριά δεν είχαν καθόλου βόδια, ενώ 24 είχαν ένα ζευγάρι, και μόνο 3 είχαν δύο ζευγάρια βοδιών. Παρόμοια άνισότητα υπάρχει σε όλα τα χωριά: όσοι χωρικοί δεν είχαν καθόλου βόδια, καλλιεργούσαν τις γαίες με ζώα που άνηκαν στον γαιοκτήμονα.

Οι χωρικοί είχαν επίσης και άλλα περιουσιακά στοιχεία, όλα φορολογούμενα: χοίρους, πρόβατα και αίγες, σε σχετικά μικρούς αριθμούς, κυψέλες, όπωροφόρα δένδρα, μερικές φορές στις παράλιες ή παραποτάμιες περιοχές, βάρκες.

Γενικά, επομένως, το χωριάτικο νοικοκυριό άποτελούνταν από ένα σπίτι, λίγα άμπέλια, ένα περιβόλι, και περιλάμβανε μερικά όπωροφόρα δένδρα, που και που καμιά βαλανιδιά, και μερικά γουρούνια. Λίγα νοικοκυριά είχαν επίσης βόδια και γιδοπρόβατα. Διαμορφώνεται έτσι η εικόνα ενός μικρού νοικοκυριού, φτωχού, που είχε μια κάποια αυτάρκεια, αλλά που την κύρια παραγωγική του εργασία (την παραγωγή δημητριακών) την άσκούσε στα χωράφια του γαιοκτήμονα, και με ζώα που δεν του άνηκαν.

Η εικόνα αυτή ίσχυει για τα μοναστηριακά κτήματα για τα όποια έχουμε τα περισσότερα στοιχεία και πιθανότατα για τις μεγάλες ιδιοκτησίες των λαϊκών, για τις όποιες η πληροφόρηση αυτού του είδους είναι μηδαμινή. Για τους παροίκους των προνοιαρίων, η έλλειψη αλλά ένδεικτική πληροφόρηση ύποδηλώνει μια διαφορετική οικονομική κατάσταση, με μεγαλύτερη ίσως αυτάρκεια, δεδομένου ότι οι πάροικοι είχαν καλλιεργήσιμες γαίες, και πιθανώς με κάποια μεγαλύτερη οικονομική άνεση.

Η μικρή αυτή περιουσία των παροίκων μειώνεται με την πάροδο του χρόνου. Αυτό όφειλεται σε μικρό μόνο βαθμό στο κληρονομικό σύστημα, που συνήθως μοίραζε στα παιδιά την περιουσία σε ίσα μερίδια (αν ύπολογισθεί και η προίκα ως ένα μερίδιο). Όστόσο, η προϊούσα οικονομική έξαθλίωση των χωρικών όφειλόταν και σε άλλους παράγοντες εκτός από το σύστημα κληρονομίας. Η έξαθλίωση παρατηρείται σε χωριά όπου ύπάρχει πληθυσμιακή πτώση, αλλά και μείωση της συνολικής περιουσίας των χωρικών, και ιδιαίτερα σε χωριά όπου οι κάτοικοι είχαν και καλλιεργήσιμη γη, και επομένως μεγαλύτερη άρχική περιουσία. Συγκεκριμένα, στο χωριό Βραστά, που άνήκε στο μοναστήρι του Έσφιγμένου, παρατηρούμε από το 1300 ως το 1321 μικρή μείωση του πληθυσμού, και δυσανάλογα μεγαλύτερη ελάττωση της συνολικής περιουσίας των κατοίκων του χωριού.

Πρέπει, επομένως, να άναζητηθούν οι μηχανισμοί που έμποδίζουν τη συσσώρευση περιουσίας στα χέρια των χωρικών, άτομικά και συλλογικά. Δυό τέτοιοι μηχανισμοί μπορούν να έντοπισθούν: ο ένας είναι η ίδια ή μείωση του πληθυσμού που συχνά λειτουργεί ως οικονομικό αντίκίνητρο, και έχει ως άποτέλεσμα τη μετατροπή καλλιεργημένων γαιών σε χέρσες. Ο δεύτερος είναι η πίεση που φαίνεται ότι άσκούσαν τα μοναστήρια για τη συγκέντρωση γαιών και άμπελώνων που άνηκαν στους παροίκους. Τα σχετικά πολυάριθμα πωλητήρια και δωρητήρια από χωρικούς σε γειτονικά μοναστήρια άποτελούν σημαντική ένδειξη γι' αυτή την πίεση, χωρίς όστόσο να λείπουν και οι συγκεκριμένες έπιπτώσεις, που μπορεί κανείς να ξεετάσει. Το πόσο γρήγορα μπορούσε με αυτό τον τρόπο να χάσει μια οικογένεια την περιουσία της φαίνεται από την τύχη των Γουναροπούλων στη Μικρά Άσία. Το 1207, τρία άδελφια,

οί Μιχαήλ, Ίωάννης και Νικόλαος Γουναρόπουλος, ήταν χωρικοί με έγγειο περιουσία άξιας τουλάχιστον 60 ύπερπύρων· οι γαίες τους άρχικά πουλήθηκαν σε έναν άξιωματούχο της αυτοκρατορίας της Νικαίας, και τελικά έγιναν κτήματα της μονής της Λεμβιώτισσας. Σιγά σιγά οι Γουναρόπουλοι, που ήταν πια πάροικοι του μοναστηριού, του πούλησαν και την υπόλοιπη περιουσία τους, ώστε το 1281 να είναι κάτοχοι μόνο μερικών ελαιόδένδρων. Άλλα παραδείγματα, από τη Μακεδονία του 14ου αι., δείχνουν ότι Κράτος και Έκκλησία μαζί πίεζαν άκόμη και ελεύθερους μικροϊδιοκτήτες (όχι παροίκους) να πουλήσουν τις γαίες τους στα μοναστήρια. Ένα τέτοιο παράδειγμα προέρχεται από το χωριό Κριτζιανά στο κατεπανίκιο της Καλαμαρίας, που δωρήθηκε στη Μονή του Χελανδαρίου από τον Άνδρόνικο Β' το 1321. Τον Άύγουστο του 1322, το μοναστήρι βρισκόταν σε διαμάχη με τρεις μικροϊδιοκτήτες, τον Κουλαίτη, τον Πετζικόπουλο και τον Σαραντηνό. Το μοναστήρι δικαιώθηκε, και ο Πετζικόπουλος και ο Σαραντηνός άναγκάστηκαν να άναγνωρίσουν την κυριότητα του Χελανδαρίου πάνω στις τους. Λίγα χρόνια άργότερα (1327) η οικογένεια του Πετζικόπουλου πούλησε στη Μονή Χελανδαρίου τρία σπίτια και ένα κομμάτι χέρσας γής που προηγουμένως είχε ύποθηκευθεί στο μοναστήρι για 50 ύπερπυρα.

Έπιβίωση και άλλαγή των παραδοσιακών θεσμών

Ο πιο σημαντικός θεσμός που έπικρατούσε στην άγροτική κοινωνία σε προγενέστερες έποχές ήταν η κοινότητα χωριού. Αυτή εξακολουθεί να ύπάρχει, στην έποχή των Κομνηνών. Από τον 13ο αι. και έπειτα, η ύπαρξή της είναι σκιώδης και οι λειτουργίες της πολύ περιορισμένες. Η ειδιοποις διαφορά άνάμεσα στις έποχές των Κομνηνών και των Παλαιολόγων έγκειται στο έξηξ: ενώ στην πρώτη περίοδο το κράτος εκχωρούσε στους γαιοκτήμονες, λαϊκούς και εκκλησιαστικούς, περιορισμένες και έλεγχόμενες εκτάσεις γής, και συγκεκριμένο αριθμό παροίκων, στην έποχή των Παλαιολόγων το σύστημα άλλάζει, ώστε όλόκληρα χωριά να εκχωρούνται στους γαιοκτήμονες. Στην περίπτωση που η γη εκχωρείται ως «πρόνοια», το κράτος διατηρεί την ψιλή κυριότητα: όταν η δωρεά γίνεται στην εκκλησία, θεωρείται διηνεκής, αν και σε περιπτώσεις μεγάλης κρίσεως το κράτος άνακατανέμει μοναστηριακά κτήματα.

Η δωρεά σε γαιοκτήμονες συχνά περιλαμβάνει όλόκληρη την παλιά κοινότητα χωριού, με τις γαίες της και τα βοσκοτόπια της, με όλα της τα δικαιώματα και, φυσικά, με τις ύποχρεώσεις (οικονομικές και φορολογικές) των κατοίκων της. Ίσως έτσι να έξηγεϊται νομικά και η συγκέντρωση των καλλιεργήσιμων γαιών στα χέρια των μοναστηριών: οι γαίες αυτές, που άλλοτε άνηκαν στην κοινότητα χωριού, περνούν πια όλόκληρες στα χέρια του γαιοκτήμονα. Άκόμη, τα έξαλείμματα, δηλαδή οι γαίες που για τον έναν ή τον άλλο λόγο είναι χέρσες ή άκατοίκτης, άντι να άποτελέσουν ιδιοκτησία της κοινότητας χωριού, όπως στη μεσοβυζαντινή έποχή, γίνονται ιδιοκτησία των γαιοκτημόνων. Έτσι, χάνεται η άυτονομία της κοινότητας, η άρχική της θέση στο οικονομικό και κοινωνικό σύστημα: ενώ άλλοτε η κοινότητα χωριού είχε φορολογική σχέση μόνο με το κράτος, τώρα η έισπραξη των φόρων συχνά παραχωρείται στον γαιοκτήμονα, στον όποιο επίσης περιέρχονται οι γαίες της κοινότητας χωριού.

Παρά τη βασική αυτή άλλαγή, η κοινότητα χωριού, ένας πολύ παλαιός, ίσως, τρόπος όργανώσεως της άγροτικής κοινωνίας του έλλαδικού χώρου, διατηρεί όρισμένα από τα άρχικά της χαρακτηριστικά και δικαιώματα, σε στρεβλωμένη όμως μορφή. Στη Μικρά Άσία του 13ου αι., π.χ., όπου η άλλαγή γίνεται με γοργό ρυθμό, αλλά και η αντίσταση είναι σοβαρή, βλέπουμε τις κοινότητες να άντιδρούν συλλογικά, κυρίως με διαβήματα στον αυτοκράτορα. Άκόμη και στη Μακεδονία του 14ου αι., όπου η διαδικασία αυτή είναι παλαιότερη, η κοινό-

τητα εξακολουθεί, κατά καιρούς, να εμφανίζεται ως νομικό πρόσωπο.

Στην έσωτερική της μορφή, η κοινότητα χωριού κρατάει κάτι από την παλαιά της δομή: οι πλουσιότεροι και γηραιότεροι από τους κατοίκους, οι «κρείττονες» ή «οικοδεσπότες», που άλλοτε ήταν σημαντικά μέλη της κοινότητας και τώρα είναι μόνο οι πιο σεβάσιμοι από τους παροίκους, εξακολουθούν πάντως να αποτελούν το τοπικό δικαστήριο, που εκδικάζει υποθέσεις σχετικές με ιδιοκτησία γης, ή να εμφανίζονται έξ όνόματος του χωριού σε πωλητήρια. Έξακολουθεί, επομένως, να υπάρχει σε κάποιο βαθμό η παλαιά κοινότητα χωριού, με την έσωτερική της δομή, και ακόμη με τις οικονομικές της διαφοροποιήσεις, μόνο που τώρα λειτουργεί μέσα σε ένα σύστημα φεουδαρχικής μορφής.

Όπως η κοινότητα χωριού, έτσι και μερικοί από τους θεσμούς που άλλοτε την προστάτευαν παραμένουν αλλά σε στρεβλωμένη μορφή. Στη μεσοβυζαντινή εποχή, ένα από τα νομικά μέτρα που δυσκόλευαν τη συγκέντρωση της ιδιοκτησίας στα χέρια των δυνατών ήταν ο θεσμός της «προτιμήσεως», σύμφωνα με τον οποίο τα μέλη της κοινότητας, και ιδιαίτερα οι γείτονες του πωλητή ενός κομματιού γης, είχαν πρώτοι το δικαίωμα να το αγοράσουν, και μόνο αν αποποιούνταν αυτό το δικαίωμα μπορούσε η πώληση να γίνει σε άλλον. Στόν 13ο και 14ο αι. ο νόμος της προτιμήσεως εξακολουθεί να λειτουργεί. Στην αυτοκρατορία της Νικαίας, η προτιθέμενη πώληση γης πρέπει να κοινοποιηθεί, ώστε οι γείτονες να μπορέσουν να ασκήσουν τα δικαιώματά τους: αλλιώς η πώληση μπορεί να κηρυχθεί άκυρη. Είναι, πραγματικά, δυνατό να διαπιστώσει κανείς, ότι και οι σχετικά μικροί γαιοκτήμονες της περιοχής της Σμύρνης και η μονή της Θεοτόκου των Λέμβων ασκούν τα δικαιώματα της προτιμήσεως. Όμως, ο αρχικός σκοπός του νόμου έχει προ πολλού νοθευθεί. Ο νόμος τώρα βοηθάει τους δυνατούς, οι οποίοι εκ των πραγμάτων έχουν κτήματα που γειτονεύουν με τα χωράφια πολλών χωρικών, και επομένως έχουν το πρώτο δικαίωμα αγοράς. Ακριβώς το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται στη Μακεδονία τον 14ο αι., πάντα προς όφελος των μοναστηριών του Αγίου Όρους, και μέσα στις πόλεις, προς όφελος των πλουσίων.

Δημογραφικές επιπτώσεις

Η φεουδαρχοποίηση της κοινωνίας, που συντελέστηκε στην εποχή των Παλαιολόγων με γοργό ρυθμό, είχε σημαντικές επιπτώσεις πάνω στη ζωή των χωρικών, επιπτώσεις κυρίως νομικής και οικονομικής φύσεως. Στο επίπεδο της κοινωνικής οργάνωσης, οι επιπτώσεις είναι λιγότερο εμφανείς: η έσωτερική δομή του χωριού διατηρείται, σε ένα βαθμό, με μειωμένη όμως τη ζωτικότητα. Στόν κατώτερο πυρήνα της κοινωνικής οργάνωσης, δηλαδή την οικογένεια, οι πηγές μας επιτρέπουν παρατηρήσεις του τι συμβαίνει σε μια συγκεκριμένη στιγμή, χωρίς όμως να έχουμε τις πληροφορίες, και άρα τη δυνατότητα, να συγκρίνουμε αυτά τα δεδομένα με την κατάσταση σε προγενέστερες εποχές.

Στόν 14ο αι. η οικογένεια εμφανίζεται με πατριαρχική δομή, με σημαντικές όμως εξαιρέσεις: υπάρχουν, δηλαδή, περιπτώσεις όπου γυναίκες (χήρες) είναι άρχηγοι οικογένειας αν και στο ίδιο νοικοκυριό υπάρχει ένας ή περισσότεροι ένηλικοι άνδρες. Το ποσοστό νοικοκυριών που έχουν χήρες ως άρχηγους είναι σημαντικό, και κυμαίνεται από 21% του συνόλου το 1300-1301, σε 17% το 1320-1321, σε 22% το 1338-1341. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα νοικοκυριά αυτά υπάγονται στο ίδιο ακριβώς φορολογικό καθεστώς με τα υπόλοιπα. Αντίθετα, στις αρχές του 15ου αι., και αργότερα, την εποχή της θωμανικής κυριαρχίας, οι χήρες φορολογούνται διαφορετικά από τους άνδρες. Το γεγονός ότι οι γυναίκες (αν και μόνο οι χήρες) είναι υπεύθυνες για τις φορολογικές υποχρεώσεις του νοικοκυριού τους, δείχνει ότι, στόν 14ο αι. τουλάχιστον, η γυναίκα είχε μια κάποια οικονομική και νομική οντότητα. Συγχρόνως,

υπάρχουν περιπτώσεις όπου τα οικογενειακά όνόματα μεταδίδονται μέσω των γυναικών και όχι των ανδρών: οι περιπτώσεις αυτές είναι αρκετές, χωρίς βέβαια να επαρκούν για να αναρέσουν τον γενικότερο κανόνα της πατριαρχικής κοινωνίας. Άλλαγές που επήλθαν στην οικογένεια από τον 10ο ή τον 12ο αι. είναι αδύνατο να παρατηρηθούν.

Σε πολλά χωριά μεγάλο μέρος του πληθυσμού ζει σε νοικοκυριά που έχουν δεσμούς συγγένειας με ένα ή περισσότερα νοικοκυριά στο ίδιο χωριό. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται πιο έντονα στα νοικοκυριά που εμφανίζουν διαχρονική σταθερότητα, δηλαδή που παρουσιάζονται σε δύο, τουλάχιστον, από τις τρεις μεγάλες απογραφές. Έτσι, ο πυρήνας του χωριού αποτελείται από όρισμένες οικογένειες που συγγενεύουν μεταξύ τους, που παραμένουν στο χωριό (όρισμένα μέλη τους, όμως, μετακινούνται) και που είναι σχετικά οι πλουσιότερες. Ο υπόλοιπος πληθυσμός του χωριού αποτελείται από νοικοκυριά φτωχότερα και με μεγαλύτερη κινητικότητα. Και εδώ δεν είναι δυνατό να έντοπισθούν τυχόν άλλαγές από προηγούμενες εποχές.

Ενδιαφέρουσες άλλαγές παρατηρούνται στόν δημογραφικό τομέα, μέσα στα χρονικά όρια της εποχής που μπορούμε να εξετάσουμε εκτενέστερα, δηλαδή από τα τέλη του 13ου ως τα μέσα του 14ου αι. Έδώ, τις πιο χρήσιμες πληροφορίες παρέχουν τα χωριά, για τα οποία υπάρχουν στοιχεία για δύο ή τρεις απογραφές. Μια πρώτη γενική παρατήρηση είναι ότι σχεδόν όλες οι μετρήσεις δείχνουν μείωση του πληθυσμού των περισσότερων χωριών, από το 1300 ως το 1341. Κατ' αρχήν, μπορεί κανείς να διαπιστώσει μείωση του μέσου όρου ατόμων κατά νοικοκυριό από 4,7 σε 3,7, σημαντική δηλαδή μείωση (βλέπε τον επόμενο πίνακα)

ΜΕΓΕΘΟΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ Θέμα Θεσσαλονίκης

*Ατομα	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	17
*Αρ. νοικοκυριών	4	39	78	76	90	46	29	21	7	6	2	1	2	1	1

Μέσος 4,7

Σταθερή
απόκλιση 2,1

Συντελεστής
μεταβλητότητας 0,45

1320-1321

*Ατομα	1	2	3	4	5	6	7	8	9	11	15
*Αρ. νοικοκυριών	55	182	225	232	140	73	29	11	7	2	1

Μέσος 3,7

Σταθερή
απόκλιση 1,7

Συντελεστής
μεταβλητότητας 0,46

1338-1341

*Ατομα	1	2	3	4	5	6	7	8
*Αρ. νοικοκυριών	8	39	35	45	26	11	4	5

Μέσος 3,67

Σταθερή
απόκλιση 1,6

Συντελεστής
μεταβλητότητας 0,44

Υπάρχουν βέβαια διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα διάφορα χωριά, μερικά από τα οποία υφίστανται μεγάλη πληθυσμιακή μείωση, ενώ αντίθετα άλλα παρουσιάζουν κάποια αύξηση.

Μεταξύ του 1300 και 1321 σοβαρός παράγοντας αυτής της διαφοροποίησης ήταν η καταλανική εισβολή στη Μακεδονία, που έρημωσε όρισμένες περιοχές και τα χωριά που βρίσκονταν πάνω στην πορεία των εισβολών. Το μοναστήρι της Μεγάλης Λαύρας, που είχε, το 1308, ζητήσει και τέθηκε υπό την προστασία του αυθέντη των Καταλανών, του 'Ιακώβου Β' της 'Αραγωνίας, ήταν, πιθανώς, σε θέση να υπερασπισθεί καλύτερα τους παρόικους του, και γι' αυτό όρισμένες από τις κτήσεις του αύξησαν τον πληθυσμό τους. 'Αργότερα, οι δημογραφικές αλλαγές θα έπηρεασθούν σε μεγάλο βαθμό από τους εμφυλίους πολέμους και τις εισβολές Τούρκων και Σέρβων σε όλη την περιοχή Μακεδονίας και Θράκης. 'Ηδη από το 1341, δυο χωριά στην περιοχή του Στρυμόνα ('Οβηλός και Δοβροβίτσεια) είχαν άδειάσει από τους κατοίκους τους εξ αιτίας των τουρκικών επιδρομών.

Και σε εποχές σχετικά ειρηνικές, ωστόσο, παρατηρείται άπροσδόκητη κινητικότητα του πληθυσμού. Οί παρόικοι, θεωρητικά, θα έπρεπε να μετακινούνται ελάχιστα. 'Ωστόσο, από τη μια άποψη στην άλλη, όχι μόνο χάνονται ολόκληρες οικογένειες ή μέλη οικογενειών, αλλά εμφανίζονται και καινούρια νοικοκυριά, που προφανώς ήλθαν από κάπου άλλου, και εγκαθίστανται στα διάφορα χωριά. 'Ιδιαίτερα έντονη είναι η κινητικότητα στα χρόνια 1320-1340 (βλέπε τον επόμενο πίνακα)

ΕΞΑΦΑΝΙΣΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ
Θέμα Θεσσαλονίκης

1300-1301, Διαχρονική σειρά

Κατηγορία (α)	0	1	2	3	7
'Αρ. νοικοκυριών	159 (39%)	72(18%)	111(27%)	13(3%)	51(13%)

1320-1321, Διαχρονική σειρά ως το 1338-1341

Κατηγορία (α)	0	1	2	3
'Αρ. νοικοκυριών	105 (60%)	27 (15%)	40 (23%)	3 (1,7%)

1320-1321, Διαχρονική σειρά ως το 1300-1301

Κατηγορία (β)	0	1	2	3
'Αρ. νοικοκυριών	130 (27.5%)	284 (60%)	50 (11%)	8 (2%)

1338-1341, Διαχρονική σειρά

Κατηγορία (β)	0	1	2	3	5	6
'Αρ. νοικοκυριών	88 (50%)	10 (6%)	5 (3%)	1 (0.6%)	2 (1%)	69 (39%)

Κατηγορίες (α)

- 0 Μία παρατήρηση
- 1 'Η κεφαλή του νοικοκυριού εμφανίζεται στην επόμενη απογραφή
- 2 'Ο γιος ή θυγατέρα εμφανίζεται στην επόμενη απογραφή
- 3 'Άλλο μέλος του νοικοκυριού εμφανίζεται στην επόμενη απογραφή
- 7 Το νοικοκυριό εμφανίζεται και στις δύο επόμενες απογραφές

Κατηγορίες (β)

- 0 Μία παρατήρηση
- 1 'Η κεφαλή του νοικοκυριού εμφανίζεται στην προηγούμενη απογραφή
- 3 'Άλλο μέλος του νοικοκυριού εμφανίζεται στην προηγούμενη απογραφή
- 5 Διαχρονία ως το 1300-1301, με διακοπή το 1320-1321
- 6 Το νοικοκυριό εμφανίζεται και στις δύο προηγούμενες απογραφές

Τα αίτια για την κινητικότητα αυτή είναι κυρίως οικονομικά, αλλά και πολιτικά. Οί καταλανικές επιδρομές και οι εμφύλιοι πόλεμοι της δεκαετίας του 1320 δημιούργησαν, όπωσδήποτε, συνθήκες ανασφάλειας, που διευκόλυναν και

ίσως έκαναν και αναγκαία τη μετακίνηση των αγροτικών πληθυσμών. 'Ο Καντακουζηνός γράφει: «τά γάρ δημόσια ούκ επράχθησαν, άμα μὲν διὰ τὴν ἐκ τοῦ πολέμου ταραχὴν, άμα δ' ὅτι καὶ οἱ γεωργοί, ἐξ ὧν μάλιστα οἱ φόροι πρᾶττονται, τῶν ἰδίων ἀνέστησαν κωμῶν». 'Εξ άλλου, είναι φανερό από τις πηγές ότι τη μεγαλύτερη κινητικότητα είχαν τα νοικοκυριά (οικογένειες) με τη μικρότερη περιουσία: όπως, αντίστοιχα, τα καινούρια νοικοκυριά, δηλαδή οί «μετανάστες» σε κάθε χωριό, ήταν γενικά φτωχοί. Μερικοί ήταν «ἐλεύθεροι», δηλαδή άνθρωποι χωρίς καμιά περιουσία, που επομένως δὲν ήταν και γραμμένοι σε κανενός τὰ πρακτικά, και που ἐγκαθίστανται στα χωριά από τους γαιοκτῆμονες με τὴν άδεια του κράτους ή με κάποιον άλλο, λιγότερο επίσημο, τρόπο. Στη μεγάλη πλειοψηφία τους οί «ἐλεύθεροι» ήταν τόσο φτωχοί, ὥστε απέδιδαν ελάχιστα σε φόρους: για τους γαιοκτῆμονες είχαν άξία κυρίως ὡς ἐργατικό δυναμικό. Με τὴν προϊούσα δημογραφική ὕφεση, αύξάνονται οί διαμάχες ανάμεσα στους διάφορους γαιοκτῆμονες για τὸ ποιός θα ἀποκτήσει περισσότερους «ἐλεύθερους».

Δὲν είναι εύκολο να διαπιστωθεῖ ποὺ πήγαιναν οί χωρικοί οί ὅποιοι ἐφευγαν από τὰ χωριά τους: ὀρισμένοι, πιθανότατα, ἐγκαθίστανται σε άλλα χωριά, σε μικρὴ ἀπόσταση από τὰ δικά τους. Μερικοί ἴσως πήγαιναν στα κτήματα τῶν μεσαιῶν γαιοκτημόνων, ὅπου οί συνθήκες ήταν κάπως καλύτερες. 'Άλλοι, ἰδίως οί ἄρρενες που ἐφευγαν μόνοι τους, ἴσως προσκολλῶνται στους στρατούς, που διάφοροι τυχοδιῶκτες τῆς ἐποχῆς, 'Ελληνες, Βούλγαροι και Σέρβοι, διοργάνωναν. Και σε περιπτώσεις κρίσεως, που σιγά σιγά γίνονται ἐνδημικές, πολλοί κλείνονται στις ὀχυρωμένες πόλεις και στα κάστρα.

'Η κατάσταση που περιγράφεται ἐδῶ, και για τὴν ὁποία ὕπάρχουν ποσοτικά στοιχεία ὡς τὰ μέσα του 14ου αἰ., συνεχίζεται και χειροτερεύει στο δεύτερο μισό του αἰῶνα, παρ' ὄλο που ποσοτικά δὲν μπορεί πια να προσδιοριθεῖ. Είναι σαφές ὅτι ὁ ἐμφύλιος πόλεμος του 1341-1347 ήταν ἐξαιρετικά καταστρεπτικός για τὴν ὕπαιθρο, ἐνῶ ὁ ἴδιος πόλεμος είναι σε μεγάλο βαθμό ὑπεύθυνος για τις εισβολές και τὴν ἐγκατάσταση Τούρκων και Σέρβων στη βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, με ὄλες τις καταστρεπτικές συνέπειες που ἔχουν πάντα οί ἐχθρικές εισβολές. 'Ετσι, στα τέλη του αἰῶνα, ἡ βυζαντινὴ ὕπαιθρος είναι ἐρημωμένη: οί ἄνθρωποι αφήνουν τὰ σπίτια τους για να ξεφύγουν τις εισβολές. 'Όλες οί πηγές τῆς ἐποχῆς μιλοῦν για τὴν τρομερὴ κατάσταση του ἀγροτικού πληθυσμοῦ, πάνω στον ὁποῖο συσσωρεύονται φυσικές και άλλες καταστροφές. 'Ετσι, ὁ Γρηγοῤῥᾶς ἀναφέρει τις συνέπειες τῶν σερβικῶν και τουρκικῶν ἐπιδρομῶν στον πληθυσμό τῆς Θράκης: «ἐνόσουν αἱ πόλεις και μάλα πονήρως εἶχον 'Ρωμαίους πᾶσι τὰ πράγματα. οὔτε γὰρ ὕποζυγίων, οὔτε ποιμνίων οὐδὲν τοῖς ταλαιπώροις Θραξίν ἐλέλειπτο, οὔτε βοῶν ἀροτήρων οὐδεῖς, δι' ὧν οἱ γεωργοὶ τὰς τῆς γῆς ἀναμοχλεύοντες αὐλακας τὸν ἡμερήσιον και ἀναγκαῖον ἐκπορίζονται δασμὸν τῆ γαστρί. κἀντεῦθεν ἀσπόρου τε καταλελειμμένης τῆς γῆς και ἀνθρώπων ἐρήμου παντάπασι, και τὸ ὄλον εἰπεῖν θηριώδους, ἀπορία χρημάτων ἐμάστιζε μὲν ἱκανῶς τὸν βασιλέα Καντακουζηνόν». 'Ανάλογα γράφει και ὁ Δημήτριος Κυδωνῆς για τὴ Μακεδονία.

'Όμως, ἡ δημογραφικὴ ἀποψίλωση τῆς βυζαντινῆς ὕπαιθρου δὲν ὀφειλόταν μόνο σ' αὐτὰ τὰ καταστροφικὰ αἴτια, και δὲν περιορίζεται στο δεύτερο μισό του 14ου αἰ. 'Αντίθετα, φαίνεται ὅτι πρόκειται για τὸ τέλος μιᾶς ἐξελικτικῆς πορείας που ἀρχίζει τουλάχιστον στις ἀρχές του 14ου αἰ. Πραγματικά, μέσα από τὰ πρακτικά τῶν τριῶν κυριότερων ἀπογραφῶν είναι δυνατό να παρατηρηθοῦν οί βασικές αλλαγές στη δομὴ του πληθυσμοῦ. 'Ετσι, ἡ ἡλικία του πληθυσμοῦ ἄλλαξε από τὸ 1300 ὡς τὸ 1341. Με τὸν καιρό, ὁ πληθυσμός περιλάμβανε λιγότερους νέους και περισσότερους γέρους και μεσόκοπους: πρᾶγμα που σημαίνει ὅτι, ἐξελικτικά, ἐλαττώνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν παραγωγικῶν ἀνθρώπων, και αὐτῶν που μπορούν να ἀναπαραγοῦν βιολογικά. Με άλλα λόγια, ἔχουμε ἐδῶ μιὰ μὴ ἀναπαραγωγή του ἀνθρώπινου και ἐργατικοῦ δυναμικοῦ (βλέπε τὸν επόμενο πίνακα)

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΚΑΤΑ ΗΛΙΚΙΑ ΚΑΙ ΦΥΛΟ
Θέμα Θεσσαλονίκης

	1300-1301	1320-1321	1338-1341
*Άρρενες			
Ηλικία			
1-20	611 (59%)	873 (47%)	139 (42%)
21-45	365 (35%)	853 (45%)	157 (48%)
46-	44 (5%)	151 (8%)	34 (10%)
*Θήλειες			
Ηλικία			
1-15	412 (26%)	626 (40%)	101 (33%)
16-45	426 (47%)	814 (51%)	168 (55%)
46-	64 (7%)	144 (9%)	37 (12%)

Τὴν ἴδια εἰκόνα ἀποκτᾶ κανεὶς ἂν μετρήσει τὸν ἀριθμὸ τῶν παιδιῶν κατὰ ζεῦγος, τῶν τριῶν γενεῶν ποὺ ἐμφανίζονται στὶς πηγές. Ἐνῶ ἡ πρώτη γενεά, δηλαδὴ οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἤδη ἐμφανίζονται παντρεμένοι τὸ 1300-1301, εἶχαν 3,5 παιδιά κατὰ ζευγάρι, ἡ τελευταία γενεά, δηλαδὴ ὅσα ἀπὸ τὰ ἐγγόνια τῆς πρώτης γενεᾶς εἶναι παντρεμένα, ἔχει γύρω στὰ δύο, ἴσως καὶ λιγότερα. Ὅλες οἱ ἐνδείξεις συμφωνοῦν ὅτι μέχρι τὸ 1341 ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς τῆς Μακεδονίας εἶχε πάψει νὰ ἀναπαράγεται, δηλαδὴ κάθε ζευγάρι δὲν ἔκανε ἀρκετὰ παιδιά, ὥστε νὰ ἀντικατασταθεῖ. Βέβαια, ἐδῶ πρόκειται ὄχι γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν παιδιῶν ποὺ γεννήθηκαν, ἀλλὰ γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν παιδιῶν ποὺ ἐπέζησαν ἀρκετὸ καιρὸ ὥστε νὰ γραφοῦν στὰ πρακτικὰ ἢ πραγματικὴ γεννητικότητα θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀρκετὰ ὑψηλότερη.

Ἡ σημαντικὴ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας, στὸν βαθμὸ ποὺ ὀφείλεται σὲ ἐνδογενεῖς καὶ ὄχι ἐξωγενεῖς παράγοντες, ἔχει σχέση μὲ τὴν πτώση τῆς γεννητικότητας μᾶλλον παρά μὲ τὴ μετακίνηση τοῦ πληθυσμοῦ. Ὅμως, καὶ ἡ ἔξοδος ἀπὸ τὰ χωριά ἔχει ὀρισμένες ἐπιπτώσεις, γιατί φεύγουν οἱ πιὸ νέοι, ἄρα οἱ πιὸ παραγωγικοὶ καί, στὸν βαθμὸ ποὺ περιπλανῶνται πρὶν ἐγκατασταθοῦν, χάνεται ἕνα μέρος ἀπὸ τὴ βιολογικὴ τους παραγωγικότητα. Ἐπίσης, εἶναι γεγονός ὅτι καὶ ἡ ὑπογεννητικότητα καὶ ἡ κινητικότητα χαρακτηρίζουν κυρίως τὰ φτωχότερα νοικοκυριά. Ὑπάρχει, δηλαδὴ, στατιστικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν πλοῦτο, στὴν κινητικότητα καὶ στὴ γεννητικότητα μιᾶς οἰκογένειας. Δεδομένου ὅτι στὸ σύνολό τους οἱ χωρικοὶ γίνονται φτωχότεροι στὴ διάρκεια τοῦ 14ου αἰ., ἡ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ καὶ σὲ οἰκονομικὰ αἴτια. Οἱ συνθήκες ποὺ διέπουν τὴν ἀγροτικὴ κοινωνία τοῦ 14ου αἰ. εἶναι τέτοιες ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν, τελικά, τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς ἐργατικῆς τῆς δυνάμεως.

Οἱ ἀντιδράσεις τῶν χωρικῶν

Ἡ διαδικασία μὲ τὴν ὁποία οἱ γαῖες περνοῦσαν στὰ χέρια μεσαίων ἢ μεγάλων γαιοκτημόνων ὀδηγοῦσε σὲ μιὰ, σχετικὴ πάντα, αὔξηση τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν χωρικῶν, σὲ μιὰ συγκέντρωση τοῦ πλεονάσματος στὰ χέρια τῶν γαιοκτημόνων. Ἡ διαδικασία αὐτὴ δὲν ἦταν ἀπλή, οὔτε εὐκολη, καὶ σὲ ὀρισμένα τῆς στάδια παρατηρεῖται κάποια ἀντίσταση ἐκ μέρους τῶν χωρικῶν. Ἰδιαίτερα ἔντονα ἐμφανίζεται τὸ φαινόμενο στὸ δεσποτᾶτο τῆς Ἡπείρου καὶ στὴν αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας. Στὸ δεσποτᾶτο τῆς Ἡπείρου, στὴν ἀρχὴ τοῦ 13ου αἰ., φαίνεται ὅτι οἱ πάροικοι ἀρκετὰ συχνὰ ἀρνιόνταν νὰ δώσουν τοὺς φόρους ἢ τὰ «δῶρα» ποὺ τοὺς ζητοῦσαν οἱ γαιοκτήμονες, ἢ ἐπαιρναν καὶ καλλιεργοῦσαν γιὰ λογαριασμὸ τους χωράφια ποὺ ἀνήκαν στὸν κύριό τους. Σὲ δύο περιπτώσεις, ποὺ τυχαῖα εἶναι γνωστές, οἱ συγκρούσεις καὶ ἀντεγκλήσεις κατέληξαν στὸν φόνο δύο παροίκων. Καὶ στὶς δύο αὐτὲς περιπτώσεις, ὁ φόνος τιμωρήθηκε μὲ ἐκκλησιαστικὸ «ἐπιτίμιο», χωρὶς οἱ ὑποθέσεις νὰ ἐκδικασθοῦν ἀπὸ κρατικὰ δικαστήρια.

Στὴν αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας, στὶς χαώδεις συνθήκες

ποὺ ἐπικράτησαν μετὰ τὸ 1204 καὶ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀνατράπηκε, γιὰ ἕνα διάστημα, ἡ ἰσχύουσα κατάσταση. Οἱ χωρικοὶ, οἱ πάροικοι καὶ οἱ προνοϊάριοι πῆραν τὰ κτήματα τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Παναχράντου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὰ καλλιεργοῦσαν σὰν νὰ ἦταν δική τους περιουσία, δηλαδὴ χωρὶς τὴν ἀδεία τοῦ μοναστηριοῦ καὶ χωρὶς νὰ πληρώνουν νοίκι. Τὰ κτήματα τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Λεμβιώτισσας, ἐπίσης, εἶχαν παρόμοια τύχη. Τὴν ἐποχὴ τῆς εἰσβολῆς στὴ Μικρὰ Ἀσία τοῦ Λατίνου αὐτοκράτορος Ἑρρίκου (1211) οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ Πρινόβαρις, καθὼς καὶ οἱ πάροικοι ἑνὸς γαιοκτημόνα, τοῦ καβαλλάρου Συργαρή, κατέλαβαν τὶς γαῖες τοῦ μοναστηριοῦ καὶ ἀρνήθηκαν νὰ τὶς ἐγκαταλείψουν, προβάλλοντας ὡς ἐπιχείρημα ὅτι αὐτὰ τὰ κτήματα τοὺς ἀνήκαν «γονικὸθεν», ἦταν δηλαδὴ πατρογονικά τους. Ἄλλοτε, πάλι, τὸ ἐπιχείρημα ἦταν ὅτι οἱ γαῖες τοὺς ἀνήκαν ἐπειδὴ τὶς εἶχαν καλλιεργήσει γιὰ χρόνια καὶ εἶχαν ἐπιφέρει βελτιώσεις. Ἄλλοι χωρικοὶ ἀπλῶς ἐγκαταστάθηκαν στὶς γαῖες αὐτὲς καὶ τὶς καλλιεργοῦσαν χωρὶς κανένα νομικὸ ἔρεισμα, παρὰ μόνο μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ χρησικτησία θὰ ἐδραίωνε τὰ δικαιώματά τους πάνω στὴ γῆ.

Ἐκδηλώνεται, ἐπομένως, μιὰ βασικὴ ἀντίδραση τοῦ χωρικοῦ στὴν ἰδιοποίηση τῶν γαιῶν ἀπὸ τὰ μοναστήρια, καὶ προσπάθεια νὰ ἐπανακτηθεῖ, μὲ τὴ βία, πατρογονικά δικαιώματα πάνω στὴ γῆ. Ἡ πάλη μεταξὺ χωρικῶν καὶ γαιοκτημόνων παίρνει βίαιη μορφή σὲ στιγμὲς καταλύσεως τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας.

Διαφαίνονται καὶ ἄλλες μορφὲς βίαιης ἀντιδράσεως. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Μιχαῆλ Η' (1274) οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ Βάρη ἀρνήθηκαν νὰ πληρώσουν στὸ μοναστήρι τῆς Λεμβιώτισσας τοὺς φόρους τους, ὅπως ὄριζε αὐτοκρατορικὸ χρυσόβουλλο. Ἀρνήθηκαν ἐπίσης νὰ ἐκτελέσουν τὶς διάφορες ἀγγαρεῖες, καὶ νὰ δώσουν ὅσα ἄλλα συνήθως δίνουν οἱ πάροικοι, καὶ ξεσήκωσαν καὶ ἄλλους χωρικούς, ποὺ εἶχαν ἔλθει ἀπὸ ἄλλοῦ καὶ εἶχαν γίνεο πάροικοι τοῦ μοναστηριοῦ, ὥστε οὔτε ἐκεῖνοι νὰ πληρῶνουν τοὺς φόρους τους. Οἱ πάροικοι ἄλλων χωριῶν ἔδερναν τοὺς μοναχοὺς, ἄρπαζαν τὰ ζῶα τους, καὶ σὲ μιὰ περίπτωσι σκότωσαν καὶ ἕνα μοναχό.

Πιὸ συνηθισμένη εἶναι ἡ προσφυγὴ σὲ νομικὰ μέσα. Ὑπάρχουν πολλὲς περιπτώσεις ὅπου ἄτομα ἢ κοινότητες προσφεύγουν στὸ κράτος γιὰ νὰ καταγγείλουν, ἢ τὴν ὀρατικότητα τῶν γαιοκτημόνων ἢ πράξεις τοῦ ἴδιου τοῦ κράτους. Χαρακτηριστικὴ τέτοια περίπτωσι εἶναι αὐτὴ ποὺ ἀφορᾶ ἕνα κομμάτι γῆς, τὴ γωνία τοῦ Πετάκη, ποὺ ὁ Μιχαῆλ Η' χάρισε στὸ μοναστήρι τῆς Πάτμου. Οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ Μαλαχίου, τὸ ὁποῖο εἶχε δοθεῖ ὡς πρόνοια στὸν θεῖο τοῦ αὐτοκράτορος, διαμαρτυρήθηκαν λέγοντας ὅτι ἡ γῆ τοὺς ἀνήκε ὡς γονικὴ κτήσι, ὅτι τὴν καλλιεργοῦσαν πληρώνοντας φόρο καὶ ὄχι ἐνοίκιο, καὶ ἄρα ἦταν δική τους καὶ δὲν εἶχε δικαίωμα ὁ αὐτοκράτωρ νὰ τὴ δωρίσει. Φυσικά, ὑπάρχει ἐδῶ μιὰ ἀντίφασι: οἱ χωρικοὶ ζητοῦν ἀπὸ τὸ κράτος νὰ ἀναιρέσει τὴν ἴδια του τὴ λογικὴ, ἢ ὁποῖα τὸ εἶχε ὀθήσει νὰ παραχωρεῖ γαῖες στοὺς μεγάλους γαιοκτήμονες· πράγμα ἀνέφικτο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ λύσι ποὺ δόθηκε καὶ σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεσι (ἡ γῆ κατακυρώθηκε στὸ μοναστήρι), ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες.

Σ' αὐτὲς τὶς μορφὲς ἀντιδράσεως πρέπει νὰ προστεθεῖ ἡ ἐγκατάλειψι τῶν κτημάτων τῶν γαιοκτημόνων ἀπὸ τοὺς χωρικούς καὶ ἡ προσφυγὴ σὲ πολιτικὰ μέσα, ὅπως οἱ συχνὲς βιαιοπραγίες ἐναντίον τῶν εἰσπρακτῶρων τῶν φόρων.

Ἄν στὴ Μικρὰ Ἀσία οἱ εἰδικὲς συνθήκες ποὺ ἐπικράτησαν στὸν 13ο αἰ. ἐπέτρεψαν ὀρισμένους δυναμικὲς μορφὲς ἀντιστάσεως τῶν χωρικῶν, στὴ Μακεδονία τοῦ 14ου αἰ. ἡ κατάστασι εἶναι διαφορετικὴ. Ἐδῶ, καὶ κυρίως στὰ μοναστηριακὰ κτήματα, ἡ διαδικασία συγκεντρώσεως τῆς ἰδιοκτησίας ἦταν ἤδη μακροχρόνια, ἐνῶ ἡ παρουσία τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἦταν πιὸ ἔντονη. Ἐτσι, οἱ περιπτώσεις ὅπου οἱ χωρικοὶ καταλαμβάνουν γαῖες ποὺ δὲν τοὺς ἀνήκουν εἶναι σπανιότατες· σχετικὰ σπάνιες εἶναι καὶ οἱ πράξεις βίας, ὅπως αὐτὴ τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ Χάνδαξ, ποὺ, ἀφοῦ δὲν μπόρεσαν νὰ ἐμποδίσουν τοὺς

μοναχούς του Χελανδαρίου να κτίσουν ένα μύλο κοντά στο χωριό τους, αντέδρασαν καταστρέφοντάς τον. Η πιο σοβαρή αντίδραση των χωρικών στις συνθήκες καταπίεσεως ήταν η φυγή, στην οποία όφειλεται, εν μέρει, η δημογραφική ύφεση.

Μόνο σε εποχές βαθιάς κρίσεως της πολιτικής εξουσίας βλέπουμε και εδώ, όπως και στη Μικρά Ασία, μια βίαιη αντίδραση του αγροτικού πληθυσμού. Αυτό φαίνεται κυρίως στους δυο εμφυλίους πολέμους, του 1321-1328 και του 1342-1347. Το 1321, με την έναρξη του εμφυλίου πολέμου, οι φοροεισπράκτορες στη Θράκη υπέστησαν επιθέσεις, ενώ ο Ανδρόνικος Γ' υποσχόταν ατέλεια στις κώμες και πόλεις της περιοχής. Ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος διεξήχθη κυρίως στις πόλεις. Όμως, ο πληθυσμός των πόλεων είχε αυξηθεί από τους γεωργούς που είχαν εγκαταλείψει τις γαίες τους και πού, πιθανότατα, πήγαν και αυτοί μέρος στην εξέγερση κατά της άριστοκρατίας. Είναι ίσως ένδεικτικό, ότι μόνο έξω από το Διδυμότειχο, μια από τις λίγες πόλεις που από την αρχή ήταν στα χέρια του Καντακουζηνού και της άριστοκρατίας, παρατηρείται εξέγερση των χωρικών, το 1342. Οπλισμένοι, αλλά χωρίς πολεμική πείρα, εύκολα διαλύθηκαν από τη φρουρά του Διδυμότειχου· οι χωρικοί διασκορπίστηκαν σε άλλες πόλεις, ενώ τα σπίτια τους καταστράφηκαν και η κινητή τους περιουσία μεταφέρθηκε στο Διδυμότειχο.

Οι δομές της φεουδαρχικής οικονομίας είχαν αποτελέσματα άρνητικά στη βυζαντινή ύπαιθρο. Όσον αφορά τη δημογραφική πλευρά του φαινομένου, σε άλλες συνθήκες θα ήταν δυνατό η φυγή των χωρικών από τις γαίες τους να έπαιζε ένα θετικό ρόλο· να πήγαινε αυτός ο πληθυσμός στις πόλεις, και να αύξανε έτσι το εμπορικό και βιοτεχνικό στρώμα του πληθυσμού. Όμως, η βυζαντινή πόλη δεν είχε την οικονομική αυτονομία που θα επέτρεπε μια τέτοια εξέλιξη. Ακόμη, η γενικότερη συγκυρία ήταν άρνητική· οι σερβικές και, κυρίως, τουρκικές κατακτήσεις δημιούργησαν μια καινούρια κατάσταση και άλλαξαν, για ένα διάστημα, την εξελικτική πορεία της βυζαντινής κοινωνίας.

ΔΙΕΙΣΔΥΣΗ ΤΩΝ ΙΤΑΛΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ ΚΑΙ Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΑΓΟΡΑ

Η διείσδυση των Ιταλικών πόλεων στην Ανατολή

Η κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους σταυροφόρους το 1204 και η διάλυση του βυζαντινού κράτους δημιούργησαν μια νέα κατάσταση όσον αφορά τις δραστηριότητες των Ιταλικών ναυτικών πόλεων στον χώρο του Βυζαντίου, και γενικότερα της ανατολικής Μεσογείου. Ός εκείνη τη στιγμή το βυζαντινό κράτος αποτελούσε δύναμη ή οποία ήταν, ως ένα σημείο, σε θέση να ελέγχει την παρουσία ή τα προνόμια των Ιταλών εμπόρων. Η λατινική αυτοκρατορία, η οποία εν μέρει το αντικατέστησε, δεν είχε ούτε τη επιθυμία ούτε τη δυνατότητα να οριοθετήσει την επέκταση των εμπορών της Βενετίας, οι οποίοι και αποκόμισαν μεγαλύτερα οικονομικά οφέλη από τη νέα κατάκτηση. Οι μόνοι περιορισμοί των Βενετών εμπορών προέρχονταν από τρίτες δυνάμεις, κυρίως τη Γένουα, η από το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξεως της ίδιας της Βενετίας, καθώς και της λοιπής δυτικής Ευρώπης.

Στα έδαφη της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως οι Βενετοί είχαν πλήρη ελευθερία τόσο για τη διακίνηση των προσώπων, όσο και των εμπορευμάτων, καθώς και δασμολογικά προνόμια. Στο πριγκιπάτο της Αχαΐας η συνθήκη του 1209 με το Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο τους διασφάλιζε ελεύθερη κυκλοφορία και ατελή και απρόσκοπτη εμπορική δραστηριότητα. Με τον καιρό, η παρουσία τους στην Πελοπόννησο έδραιώθηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε, όπως αναφέρει το γαλλικό κείμενο του «Χρονικού του Μορέως», όταν ένας ιππότης από την Καλαβρία θέλησε να διασχίσει το πριγκιπάτο ανενόχλητος, προσποιήθηκε ότι ήταν Βενετός έμπορος.

Στην Ήπειρο οι Βενετοί αρχικά συγκρούστηκαν με τον Μιχαήλ Δούκα, εξ αιτίας των εδαφικών τους βλέψεων στην περιοχή. Το 1210 όμως, ο Μιχαήλ συνήψε μαζί τους συνθήκη, σύμφωνα με την οποία θα κυβερνούσε υπό την επικυριαρχία του δόγη («nomine feudi»). Με την ίδια συνθήκη, οι Βενετοί έμποροι αποκτούσαν το δικαίωμα να κυκλοφορούν ελεύθερα σε όλες τις πόλεις και περιοχές της επικράτειας του Μιχαήλ, να εξάγουν σιτηρά και να εμπορεύονται χωρίς να πληρώνουν οποιοδήποτε φόρο ή δασμό. Τέλος, ο Μιχαήλ αποποιήθηκε το δικαίωμα να κατακρατεί τις περιουσίες των Βενετών, των οποίων τα πλοία τύχαινε να ναυαγήσουν στις ακτές της επικράτειάς του.

Κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 13ου αι. Βενετοί έμποροι εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, από όπου ταξίδευαν στη Μαύρη θάλασσα, στην Εύβοια, Κρήτη, μερικές φορές στην κυρίως Ελλάδα, καθώς και στη Συρία. Η Θεσσαλονίκη επίσης ήταν κέντρο εμπορικής δραστηριότητας των Βενετών. Το εμπόριο των Βενετών στον βυζαντινό χώρο ήταν όπωσδήποτε περιορισμένο σε σύγκριση με τα τέλη του 13ου και τον 14ο αι. Παρ' όλα αυτά, σ' αυτή την εποχή ακριβώς δημιουργήθηκαν πολλές από τις προϋποθέσεις που θα οδηγούσαν στην περαιτέρω ανάπτυξη του βενετικού εμπορίου στην ανατολική Μεσόγειο.

Τα προνόμια στα ευρωπαϊκά έδαφη της παλαιάς βυζαντινής αυτοκρατορίας, προνόμια τα οποία κατακύρωσαν στους Βενετούς οι διάφορες συνθήκες, αποτελούν ένα μόνο τρόπο διεισδύσεώς τους στον ελλαδικό χώρο. Έξ ίσου σημαντική ήταν η προσάρτηση (εφήμερη ή μακρόχρονη) ορισμένων εδαφών. Σύμφωνα με την «partitio romaniae», οι Βενετοί θα αποκτούσαν αξιόλογα σε έκταση έδαφη, μεταξύ των οποίων και πολλές πόλεις, που αναφέρονται στο χρυσόβουλλο του 1198 υπέρ των Βενετών και που επομένως αποτελούσαν χώρο όπου είχαν ήδη διεισδύσει, ή τουλάχιστον επιθυμούσαν να διεισδύσουν. Με τους μετέπειτα διακανονισμούς και τις πολιτικές ανακατατάξεις, η Βενετία άρκέσθηκε στην προσάρτηση εδαφών λιγότερο σημασία. Σκοπός της ήταν ο έλεγχος των θαλασσιών οδών και όχι η κατάληψη γαιών (εξαίρεση αποτελεί η Κρήτη).

Στην Κωνσταντινούπολη οι Βενετοί προσάρτησαν τα τρία όγδοα της πόλεως. Έδώ εγκαταστάθηκαν δεκάδες χιλιάδες Βενετοί υπήκοοι, προερχόμενοι είτε από την ίδια τη Βενετία είτε και από άλλες περιοχές. Η Κωνσταντινούπολη έγινε έτσι το κυριότερο κέντρο εμπορικής δραστηριότητας των Βενετών κατά την εποχή της λατινοκρατίας. Μάλιστα, μια μεταγενέστερη μαρτυρία Βενετού ιστοριογράφου τονίζει τη σημασία της πόλεως, αναφέροντας ότι το 1224 προτάθηκε η μεταφορά της πρωτεύουσας του βενετικού κράτους στην Κωνσταντινούπολη. Στην Πελοπόννησο, η προσάρτηση της Μεθώνης και της Κορώνης εξυπηρετούσε εμπορικούς και στρατηγικούς σκοπούς. Στο Αίγαίο, η επικυριαρχία των Βενετών τόσο στην Εύβοια, όσο και σε ορισμένα νησιά, διαφύλασσε, κατά το δυνατό, τις θαλάσσιες οδούς. Από οικονομική άποψη όμως, η σπουδαιότερη εδαφική κτήση των Βενετών στο Αίγαίο ήταν η Κρήτη. Παρά τις προσπάθειες των Γενουατών να αποτρέψουν την κατάκτηση του νησιού από τους αντιπάλους τους, Βενετοί άποικοι άρχισαν να εγκαθίστανται εκεί ήδη από το 1211. Η Κρήτη, παρά την ανασφάλεια που προξενούσαν οι συχνές επανστάσεις των Ελλήνων αρχόντων, εξελίχθηκε, στη διάρκεια του 13ου αι., σε σπουδαίο σταθμό του διαμετακομιστικού εμπορίου, καθώς και σε κέντρο του τοπικού εμπορίου της ανατολικής Μεσογείου. Μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους Βυζαντινούς, η Κρήτη θεωρήθηκε από τη Βενετία ως κλειδί για την τύχη όλων των λατινικών κτήσεων στην Ανατολή.

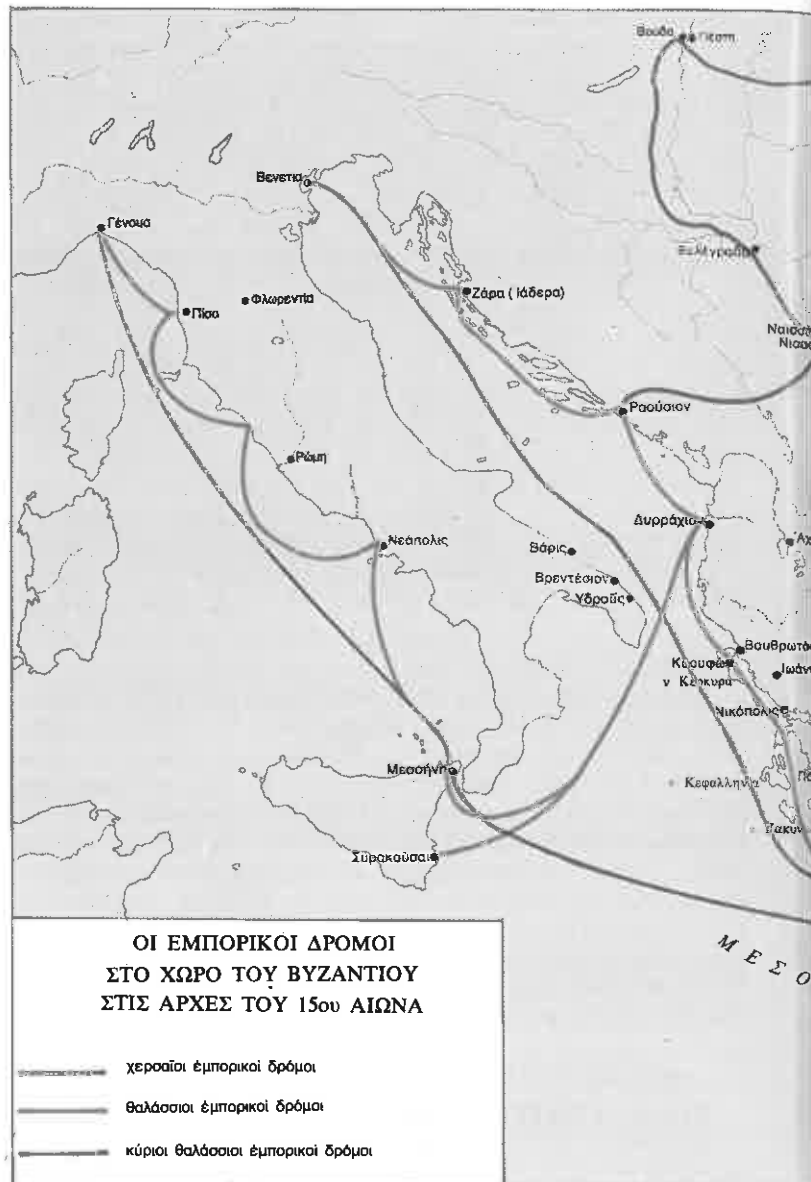
Επομένως, ένα από τα σημαντικότερα αποτελέσματα της Δ' Σταυροφορίας ήταν η έδραιωση της οικονομικής παρουσίας και η άπαρχή της οικονομικής κυριαρχίας των Ιταλών εμπορών (αρχικά κυρίως των Βενετών, αργότερα και των

Γενουατών) στον έλλαδικό χώρο. Το φαινόμενο αυτό εντάσσεται, φυσικά, στη γενικότερη διεξόδουση των Δυτικοευρωπαίων στην περιοχή αυτή, διεξόδουση ή όποια είχε επιπτώσεις και στον πολιτικό και στον πολιτιστικό τομέα.

Στό κυριότερο από τα έλληνικά διάδοχα κράτη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, την αυτοκρατορία της Νικαίας, ή κατάσταση διαμορφώθηκε διαφορετικά από ό,τι στα ευρωπαϊκά έδαφη. Η πολιτική των αυτοκρατόρων, ιδίως του Ιωάννη Βατάτζη (1222-1254), ήταν πολιτική οικονομικής αυτάρκειας, ή όποια, άποσκοπώντας στην προστασία και αύξηση της ντόπιας παραγωγής, δέν εννοούσε τό έξωτερικό έμποριο. Συγκεκριμένα, ένώ, ιδίως μετά τό 1243, ή Νίκαια διατηρούσε έμπορικές σχέσεις με τους Σελτζούκους στους όποιους εξέηγαγε σιτηρά, ό Βατάτζης προσπάθησε νά μειώσει την εισαγωγή ύφασμάτων τόσο από την Εύρώπη, όσο και από την Ανατολή. Χαρακτηριστικά ό Παχυμέρης αναφέρει ό,τι, όταν ό αυτοκράτωρ είδε τόν γιό του νά έπιστρέφει από τό κυνήγι ντυμένος με μεταξωτά ένδύματα, τόν επέπληξε λέγοντας: «ούκ οίδας αίματα είναι Ρωμαίων τά χρυσόσημα ταύτα και Σηρικά, οίς ύπέρ εκείνων έδει χρήσθαι εκείνων γε ούσι;». Στην αυτοκρατορία της Νικαίας μαρτυρούνται όρισμένοι Δυτικοί έμποροι, ιδίως από τη Λούκκα (ή όποια είχε αναπτυγμένη βιοτεχνία ύφασμάτων) και από την Πίσα. Όμως, ούτε οί Γενουάτες ούτε οί Βενετοί έχουν νά επιδείξουν σοβαρή έμπορική δραστηριότητα στην περιοχή. Τό 1219, ό Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις είχε συνάψει με τόν Βενετό ποτεστάτο της Κωνσταντινούπολεως Ιάκωβο Τιερόλο συνθήκη, σύμφωνα με την όποια οί Βενετοί άποκτούσαν τό δικαίωμα νά έμπορεύονται έλεύθερα και χωρίς καμιά δασμολογική ύποχρέωση σέ όλες τις περιοχές της αυτοκρατορίας· αντίθετα, οί ύπήκοοι του Θεοδώρου Α΄, οί όποιοι πήγαιναν για έμπορικές ύποθέσεις στην Κωνσταντινούπολη και στις διάφορες βενετικές κτήσεις, ήταν ύποχρεωμένοι νά πληρώνουν τό «κομμέρκιο». Δέν ύπάρχουν όμως σοβαρές ένδείξεις για την παρουσία Βενετών έμπόρων στην αυτοκρατορία της Νικαίας, και πρέπει έπομένως νά θεωρηθεί ό,τι ή συνθήκη αυτή άπλώς έντάσσεται στο πλαίσιο της προσπάθειας των Βενετών νά έξασφαλίσουν στους έμπόρους τους τις καλύτερες δυνατές συνθήκες, άκόμη και σέ περιοχές όπου ή δραστηριότητά τους ήταν περιορισμένη. Η βυζαντινή Μικρά Άσία βρισκόταν άκόμη έξω από τις σημαντικές έμπορικές όδους, οί όποιες κατέληγαν είτε στην Κωνσταντινούπολη είτε στα λιμάνια της νότιας Μικράς Άσίας, της Συρίας και της Παλαιστίνης.

Οί Βενετοί, άν και διαδραμάτιζαν πρωταρχικό ρόλο στον χώρο της παλαιάς βυζαντινής αυτοκρατορίας, δέν μονοπωλούσαν πάντως τό έμποριο της περιοχής. Η Πίσα ήταν άκόμη αξιόλογη ναυτική και έμπορική δύναμη. Άμέσως μετά την Δ΄ Σταυροφορία (1205-1206), έπιδόθηκε, μαζί με τη Γένουα, σέ πόλεμο έναντίον της Βενετίας, με την όποια τελικά υπέγραψε συνθήκη ειρήνης τό καλοκαίρι του 1206. Οί Πισάτες διατήρησαν τά προνόμια που είχαν άποκτήσει από τους Κομνηνούς· ή παρουσία τους μαρτυρείται στην Κωνσταντινούπολη, στον Άλμυρό και σέ άλλες πόλεις, και οί σχέσεις τους με τη Βενετία ήταν γενικά φιλικές. Οί Γενουάτες, αντίθετα, δέν άποδέχθηκαν ποτέ την κυρίαρχη θέση που είχαν καταλάβει οί Βενετοί μετά τό 1204 και για μερικά χρόνια έπιδόθηκαν σέ έχθροπραξίες. Παρά τη σύναψη άνακωχής τό 1212, οί σχέσεις των δύο δυνάμεων έξακολούθησαν νά είναι έχθρικές, ως τό 1218. Κατά τό έτος αυτό, οί Βενετοί επικύρωσαν τά προνόμια που οί Βυζαντινοί αυτοκράτορες είχαν δώσει στους Γενουάτες και τους επέτρεψαν νά έμπορεύονται στα έδαφη της λατινικής αυτοκρατορίας. Η παρουσία όμως Γενουατών έμπόρων στην Κωνσταντινούπολη παρέμεινε άσήμαντη, ένώ κάπως πιό αξιόλογη ήταν στη Θεσσαλονίκη και στο δουκάτο των Άθηνών.

Ο έμπορικός ανταγωνισμός μεταξύ Γένουας και Βενετίας, ό όποιος ύπήρχε ήδη τόν 12ο αί., αύξήθηκε μετά τό 1204 και έμφανίζεται με ιδιαίτερα όξεία μορφή στις παράλιες πόλεις του βασιλείου των Ίεροσολύμων. Στο μεγαλύτερο λιμάνι της περιοχής αυτής, την Άκρα, ξεέσπασε τό 1256 ό πρώτος σημαντικός

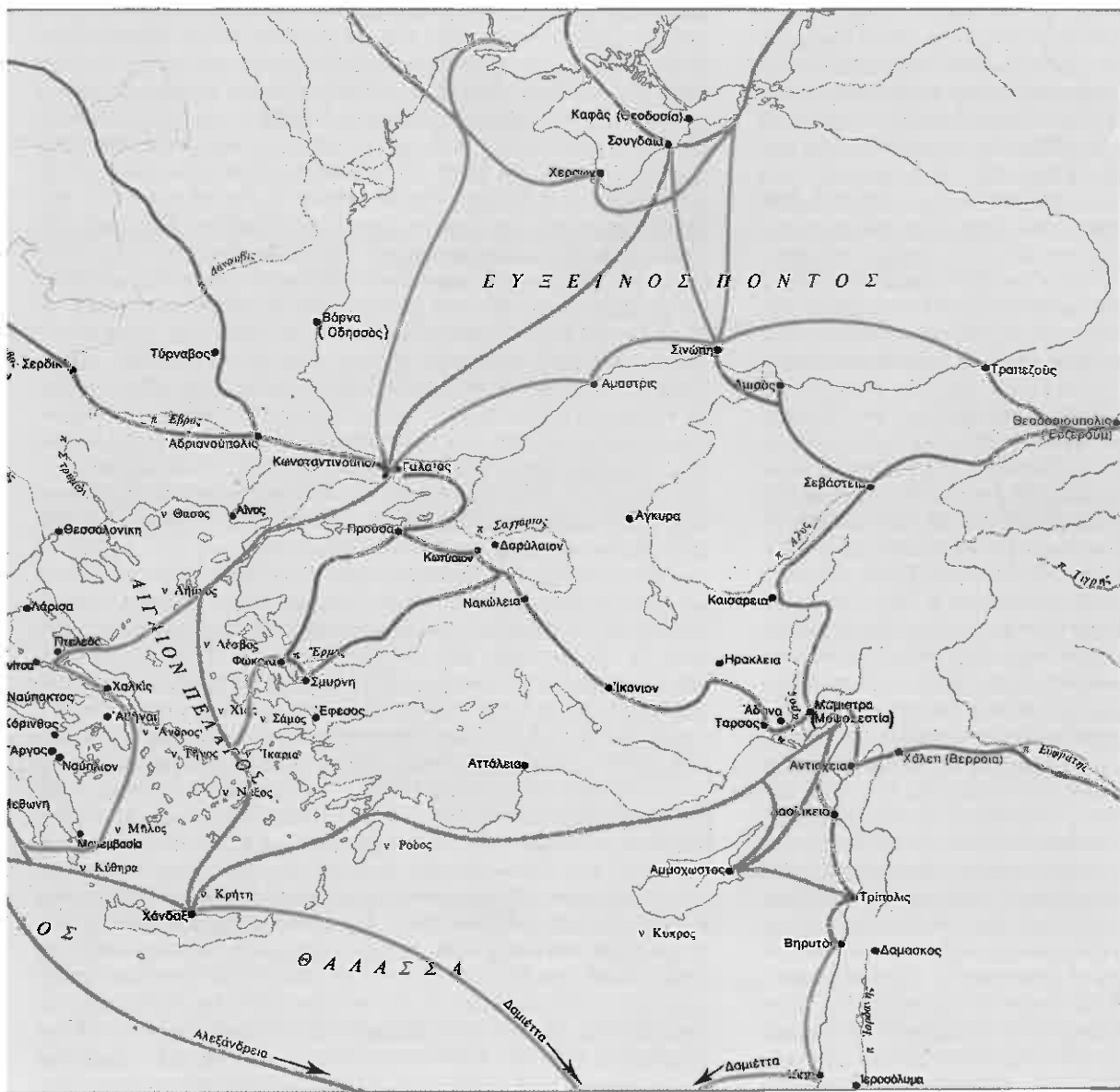

βενετο-γενουατικός πόλεμος του 13ου αί., ό όποιος τελείωσε μόλις τό 1270. Η συνθήκη του Νυμφαίου (1261) μεταξύ του Μιχαήλ Η΄ και των Γενουατών έντάσσεται άκριβώς στα πλαίσια του μακρόχρονου αυτού ανταγωνισμού μεταξύ των δύο μεγάλων Ιταλικών ναυτικών πόλεων. Και ό συσχετισμός των δυνάμεων στην άνατολική Μεσόγειο άλλαξε για μιá άκόμη φορά με την άνακατάληψη της Κωνσταντινούπολεως από τόν Μιχαήλ Η΄.

Η διαμόρφωση της διεθνούς άγοράς

Στη διάρκεια του 13ου αί. ένας συνδυασμός ιστορικών συνθηκών όδήγησε στην εδραίωση της κυριαρχίας των Ίταλών έμπόρων πάνω στην έμπορική οικονομία της άνατολικής Μεσογείου, σέ τέτοιο σημείο ώστε, γύρω στα τέλη του αιώνα, νά είναι δυνατό νά μιλάμε για την ύπαρξη διεθνούς άγοράς στην άνατολική Μεσόγειο, άγοράς που δημιουργήθηκε από τους Ίταλούς και λειτουργήσε προς όφελός τους. Η περίοδος από τό 1261 ως τό 1354 καλύπτει και την εποχή της μεγαλύτερης άκμής του έμπορίου της άνατολικής Μεσογείου στον Μεσαίωνα, αλλά και την άπαρχή της κάμψης.

Οί έξελίξεις στον χώρο της άνατολικής Μεσογείου επηρεάζονται σημαντικά από την οικονομική και πολιτική κατάσταση και της δυτικής Εύρώπης, αλλά και της Άπω Ανατολής. Η άνοδική οικονομική πορεία της δυτικής Εύρώπης, που είχε ήδη άρχισεί στα τέλη του 11ου αί., συνεχίσθηκε και στον 13ο αί.

Παρά την όριστική κατάλυση τῶν κρατῶν τῶν σταυροφόρων στή Συρία καὶ στήν Παλαιστίνη, οἱ Λατίνοι κυριαρχοῦν στήν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς Ἀνατολῆς λόγω τῆς μεγάλης παρακμῆς τοῦ βυζαντινοῦ ναυτικοῦ. Τὰ κείρια σημεῖα στή Μεσόγειο καὶ στὸν Εὐξείνιο Πόντο εἶναι στὰ χέρια τους καὶ τὸ μόνο ποῦ ἀπομένει στοὺς Βυζαντινοὺς εἶναι ἡ παρακολούθηση τῆς διαμάχης γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς πρὸ ἰσχυρῆς δυτικῆς δυνάμεως.

Πρὸς τὸ τέλος ὁμως τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες ἐνδείξεις τῆς ἐπερχόμενης ὑφέσεως. Ἡ ἐκχέρωση καὶ καλλιέργεια καινούριων γαιῶν σιγὰ σιγὰ σταματάει. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 14ου αἰ. ἀρχίζει δημογραφικὴ ὑφεση, πού ὀφείλεται τόσο σὲ φυσικὲς καταστροφές, ὅσο καὶ στὸ γεγονός ὅτι τὰ τεχνικὰ μέσα τῆς παραγωγῆς δὲν ἀνταποκρίνονται στὶς ἀνάγκες τοῦ ὡς τότε αὐξανόμενου πληθυσμοῦ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Ἡ ἀνεπάρκεια τῶν τεχνικῶν μέσων καθὼς καὶ τῶν κοινωνικῶν δομῶν ὀδηγεῖ τόσο σὲ κρίση τῆς παραγωγῆς, ὅσο καὶ σὲ δημογραφικὴ κρίση. Ἡ δημογραφικὴ κρίση γίνεται ἔντονη μετὰ τὸ 1348, ὁπότε ἡ ἐπιδημία τῆς πανώλης, μετὰ τὴν μεγάλην καταστρεπτικότητα κυρίως στὶς πόλεις, ἐπιφέρει σημαντικὴ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ οἰκονομικὴ κρίση τοῦ 14ου αἰ. ἐμφανίζεται νωρίτερα καὶ πρὸ ἔντονα στή βόρεια, δυτικὴ καὶ κεντρικὴ Εὐρώπη. Στὶς μεσογειακὲς χῶρες οἱ ἐπιπτώσεις τῆς γίνονται σαφεῖς κάπως ἀργότερα, στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰώνα.

Γιὰ τὶς περιοχὲς αὐτὲς ἡ κρίση ἔχει σχέση καὶ μετὰ τὶς ἐξελίξεις στή μογγολικὴ αὐτοκρατορία, πού εἶχε ἱδρυθεῖ μετὰ τὴν κατακτήσεις τοῦ Djengis - khan καὶ τῶν διαδόχων καὶ ἀξιωματῶν του, ἀπὸ τὸ 1220 ὡς τὸ 1240. Ἡ ἵδρυση μογγολικῶν κρατῶν, πού ἀπλώθηκαν ἀπὸ τὴν Κίνα στήν Περσία καὶ στή Μαύρη θάλασσα, διευκόλυνε κατὰ πολὺ τὸ ἐμπόριο στήν κεντρικὴ καὶ ἀνατολικὴ Ἀσία. Οἱ Μογγόλοι ἐπέβαλαν κάποια πολιτικὴ σταθερότητα, καταπολέμησαν τὴ ληστεία καὶ ἐφτιαξαν δρόμους καὶ μηχανισμοὺς ἀνεφοδιασμοῦ πού, ἐνῶ κύριος σκοπὸς τους ἦταν ἡ ἐξυπηρέτηση τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς διοικη-

σεως, χρησιμοποιοῦνταν ἐπίσης ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους. Οἱ συνθήκες αὐτὲς, στὶς ὁποῖες δίνεται ἡ γενικὴ ὀνομασία «μογγολικὴ εἰρήνη» (pax mongolica), διήρκεσαν περίπου 100 χρόνια, ἀπὸ τὸ 1240 ὡς τὸ 1340. Στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ἡ «μογγολικὴ εἰρήνη» ἐπέφερε μιὰν ἀναδιάρθρωση τῶν ἐμπορικῶν ὁδῶν ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔφθαναν στὰ λιμάνια τῆς Μεσογείου τὰ προϊόντα πολυτελείας τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Ἀσίας (μεταξωτά, μπαχαρικά, πολύτιμοι λίθοι). Ἡ νότια ὁδός, μετὰ τὴν ἀπώληξη τῶν λιμάνων τῆς Συρίας, τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Αἰγύπτου, ἀρχισε νὰ παίξει δευτερεύοντα ρόλο, ἐνῶ ἀποκοτῶν ἀξιομνημῶν σημασία οἱ ἄκτες πού ἀποτελοῦν φυσικὲς ἀπολήξεις τῶν ὁδῶν πού ἤλεγχαν οἱ Μογγόλοι, δηλαδὴ τὰ λιμάνια τῆς Ἀρμενίας, τῆς Μικρῆς Ἀσίας, τῆς Μαύρης θάλασσας, καὶ κατ' ἐπέκταση ἡ Κωνσταντινούπολη καὶ ἡ Κύπρος. Γιὰ τὴν Βενετία, πού εἶχε διατηρήσει στενὲς ἐμπορικὲς σχέσεις μετὰ τὴν Αἴγυπτο καὶ εἶχε ἀποικίσει στὶς ἄκτες τῆς Συρίας, ἡ νέα κατάσταση δημιούργησε ἀρνητικὲς συνθήκες. Ἀντίθετα, γιὰ τὴν Γένουα, ἡ συνθήκη τοῦ Νυμφαίου καὶ ἡ συμμαχία καὶ φιλία τῆς μετὰ τὴν ἐπανεγκατεστημένη στήν Κωνσταντινούπολη βυζαντινὴ αὐτοκρατορία τὸ 1261 σήμαναν μιὰ προνομιακὴ θέση σὲ μιὰ περιοχὴ τῆς Μεσογείου πού ἦταν, αὐτὴ τὴ στιγμή, ἰδιαίτερα σημαντικὴ. Ἡ «μογγολικὴ εἰρήνη» ἀρχίζει νὰ καταρρέει γύρω στὸ 1340, μετὰ τὴν ἵδρυση μικρῶν κρατιδίων καὶ πριγκιπάτων, τῶν ὁποίων οἱ συνεχεῖς διαμάχες δυσκολεύουν τὶς ἐπικοινωνίες καὶ τὸ ἐμπόριο.

Ἡ δεκαετία τοῦ 1340, ἐπομένως, ἀποτελεῖ σοβαρὴ τομὴ στὴν

ιστορία του εμπορίου της ανατολικής Μεσογείου· εκτός από τις εξελίξεις στη μογγολική αυτοκρατορία, στην ίδια δεκαετία υπάρχουν και άλλες πιέσεις που θα δημιουργήσουν για αρκετό χρονικό διάστημα συνθήκες ανασφάλειας στην ανατολική Μεσόγειο. Άλλη σημαντική τομή στην περίοδο 1240 -1340 είναι η κατάληψη της Άκρας από τους Αιγύπτιους το 1291, και ήτλειωτική εξαφάνιση του βασιλείου των Ίεροσολύμων. Το γεγονός αυτό είχε και συμβολική σημασία, μιὰ που υποδηλώνει το τέλος της εδαφικής εξαπλώσεως των Δυτικοευρωπαίων στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου.

Αυτές οι διεθνείς συγκυρίες προσδιορίζουν, ως ένα σημείο, και τη θέση των εμπορικών ιταλικών πόλεων στον χώρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αλλά και τη φύση του βυζαντινού εμπορίου ως μέρους του εμπορικού κυκλώματος της ανατολικής Μεσογείου.

Στην εποχή των Παλαιολόγων, η παρουσία των Ιταλών εμπόρων, κυρίως των Γενουατών και Βενετών, είναι πολύ έντονη, σε σημείο που η δραστηριότητά τους να είναι καθοριστική για τον εμπορικό τομέα της βυζαντινής οικονομίας. Οι συνθήκες υπό τις οποίες πραγματοποιείται η εξαπλώση του ιταλικού εμπορίου στη βυζαντινή αυτοκρατορία είναι πολύ διαφορετικές από τις εποχές των Κομνηνών. Τώρα, ως αποτέλεσμα της Δ' Σταυροφορίας, ολόκληρες περιοχές του παλαιού βυζαντινού κράτους βρίσκονται υπό την άμεση κυριαρχία των Βενετών: η Κρήτη, η Μεθώνη και η Κορώνη, μέρος της Εύβοιας, όρισμένα νησιά του Αιγαίου. Η Γένουα προσπαθεί και αυτή να αποκτήσει βυζαντινά εδάφη, και το κατορθώνει στη Φώκεια και στη Χίο. Επομένως, σε όρισμένες περιοχές της Ελλάδος και της Μικράς Ασίας, οι εμπορικές δραστηριότητες των Βενετών ή Γενουατών ήταν έντελως έξω από τον έλεγχο του βυζαντινού κράτους. Επίσης, η βυζαντινή αυτοκρατορία την εποχή των Παλαιολόγων ήταν ένα κράτος του οποίου η δύναμη μειωνόταν σταδιακά, κυρίως στη διάρκεια του 14ου αι., και επομένως δεν ήταν σε θέση να περιορίζει τη δραστηριότητα των ξένων εμπόρων όπως ήταν ακόμη δυνατό να γίνει στην εποχή των Κομνηνών. Τέλος, τα προνόμια που το βυζαντινό κράτος αναγκάστηκε να δώσει στους Ιταλούς εμπόρους είναι πολύ ευρύτερα από τα ανάλογα προνόμια της εποχής των Κομνηνών. Τα προνόμια αυτά αποτελούν τη νομική βάση της ιταλικής παρουσίας στον βυζαντινό χώρο· φυσικά, τα προνόμια δεν προκαλούν την εξαπλώση των Ιταλών εμπόρων, ή μορφή της οποίας προσδιορίζεται πλέον κυρίως από τις εσωτερικές συνθήκες των ίδιων των ιταλικών πόλεων και της δυτικής Ευρώπης γενικότερα, διευκολύνουν όμως τις εμπορικές δραστηριότητες των Ιταλών και την οργάνωση των αποικιών τους.

Η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολεως από τον στρατό του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου το 1261 σημαίνει την μερική αναίρεση των αποτελεσμάτων της Δ' Σταυροφορίας. Οι Γενουάτες, που είχαν σχεδόν αποκλειστεί από το εμπόριο στα βυζαντινά εδάφη και στη Μαύρη θάλασσα, αποκτούν τώρα προνομιακή θέση στις περιοχές αυτές, ενώ αντίθετα οι Βενετοί χάνουν τον σχεδόν μονοπωλιακό τους έλεγχο στο εμπόριο της περιοχής. Αυτές οι ανακατατάξεις ετοιμάζονται ήδη λίγο πριν την κατάληψη της Κωνσταντινούπολεως. Στα μέσα του 13ου αι., η Βενετία και η Γένουα είχαν εμπλακεί σε έναν πόλεμο (1256 -1258), που άρχισε από μιὰ μικροσυμπλοκή στην Άκρα και εξελίχθηκε σε ευρύτερο αποικιακό πόλεμο, καταλήγοντας στην ήττα των Γενουατών. Με τη συνθήκη του 1258 οι Γενουάτες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την Άκρα· έστρεψαν τότε την προσοχή τους στην περιοχή της Μαύρης θάλασσας και της Κωνσταντινούπολεως, που ήταν επίσης σημαντικό κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου. Συγχρόνως, μιὰ επανάσταση στη Γένουα είχε φέρει στην εξουσία τον Γουλιέλμο Boccanegra, εκπρόσωπο της εμπορικής τάξεως, της οποίας τα συμφέροντα επέβαλαν συμμαχία με τους Βυζαντινούς. Έτσι, με πρωτοβουλία της Γένουας, άρχισαν διαπραγματεύσεις με τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο που, ετοιμαζόμενος για την κατά-

ληψη της Κωνσταντινούπολεως, είχε ανάγκη από τη βοήθεια στόλου. Στις 13 Μαρτίου 1261 υπογράφηκε η συνθήκη του Νυμφαίου, που επικυρώθηκε από την κυβέρνηση της Γένουας στις 10 Ιουλίου. Με τη συνθήκη αυτή οι Γενουάτες και ο Μιχαήλ Η' συνάπτουν συμμαχία έναντι της Βενετίας. Η Γένουα αναλαμβάνει την υποχρέωση να δώσει στον Μιχαήλ Η' 50 πλοία και να θέσει υπό τις διαταγές του όλα τα γενουατικά πλοία στις βυζαντινές θάλασσες σε καιρό πολέμου. Ως αντίλλαγμα για την περιορισμένη αυτή βοήθεια ο Μιχαήλ Η' υπόσχεται ευρύτατα προνόμια στους Γενουάτες εμπόρους· τους επιτρέπει να εμπορεύονται σε όλη τη βυζαντινή αυτοκρατορία, καθώς και στα εδάφη που μελλοντικά θα αποκτήσει, χωρίς να πληρώνουν φόρο. Στους Γενουάτες θα δίνονταν σπίτια και διοικητικό και εμπορικό κέντρο στη Θεσσαλονίκη, Αίνο, Άδραμύττιο, και όρισμένα νησιά· η Σμύρνη θα τους δινόταν σε πλήρη κυριότητα, ενώ στην Κωνσταντινούπολη θα έπαιρναν όλες τις κτήσεις των Βενετών. Οι αποικίες των Γενουατών στις περιοχές αυτές θα είχαν διοικητική και δικαστική αυτονομία. Τέλος, ο Μιχαήλ υπόσχεται να διώξει από τα βυζαντινά εδάφη και τις αγορές όλους τους έχθρους της Γένουας (δηλαδή τους Βενετούς), εκτός από τους Πισάτες.

Η συνθήκη του Νυμφαίου, που έδινε δυσανάλογα προνόμια στους Γενουάτες, τελικά δεν εφαρμόστηκε πλήρως, γιατί ο Μιχαήλ Η' κατέλαβε την Κωνσταντινούπολη χωρίς τη βοήθεια των Γενουατών, στις 25 Ιουλίου 1261. Πολλοί Βενετοί εγκατέλειψαν τότε την πόλη, αν και όρισμένοι παρέμειναν, με την άνοχη του αυτοκράτορος. Οι Γενουάτες άρχισαν να συρρέουν στην πόλη, όπου τώρα αποκτούσαν κυρίαρχη θέση που, ως τότε, ανήκε στους Βενετούς. Όμως, ούτε η κυριαρχία τους ήταν απόλυτη ούτε ο Μιχαήλ Η' την δεχόταν ευχαρίστως. Τον Μάιο του 1262 εκδιώχθηκε ο Γουλιέλμος Boccanegra που ήταν ο κύριος υποστηρικτής της συμμαχίας με το Βυζάντιο, και οι διάδοχοί του ακολούθησαν μιὰ πιό διφορούμενη πολιτική. Λίγο αργότερα, ο γενοατικός στόλος ήττήθηκε από τους Βενετούς κοντά στις Σπέτσες. Ο συνδυασμός όλων αυτών των γεγονότων, καθώς και η αποκάλυψη μιὰς συνωμοσίας την οποία, κατά τον Μιχαήλ Η', καθοδηγούσε ο Γενουάτης ποτεστάτος (τοποτηρητής) στην Κωνσταντινούπολη, επέφεραν μιὰ βραχύχρονη αλλαγή στη βυζαντινή πολιτική: οι Γενουάτες διώχθηκαν από την Κωνσταντινούπολη (1264) και ο Μιχαήλ Η' στράφηκε προς τη Βενετία, στην οποία πρόσφερε συμμαχία και προνόμια. Η Βενετία, ελπίζοντας ότι με παπική βοήθεια και με τη στρατιωτική επέμβαση του Καρόλου του Άνδεγαυού θα μπορούσε να επανακτήσει την Κωνσταντινούπολη, αρνήθηκε να συνάψει συνθήκη. Η πολιτική της Βενετίας προς το Βυζάντιο ήταν γενικά έχθρική από το 1266 ως το 1310, πράγμα που έκανε σχεδόν αναπόφευκτη τη σύσφιξη των σχέσεων του Βυζαντίου με τη Γένουα.

Έτσι, το 1267, υπογράφηκε νέα συνθήκη που έδινε στους Γενουάτες τον Γαλατά για να κατοικούν. Ο Μιχαήλ Η' πιθανώς ήθελε να ζούν οι Γενουάτες έξω από την Κωνσταντινούπολη, για να ελαττωθούν οι προστριβές με τους ντόπιους ή και με άλλους Λατίνους. Μάλιστα, είχε καταστρέψει την οχύρωση του Γαλατά, ώστε η πόλη αυτή να μην αποτελεί απειλή για την Κωνσταντινούπολη. Η γενοατική περιοχή στον Γαλατά οχυρώθηκε μετά το 1304, και ο Γαλατάς σύντομα έγινε μιὰ πόλη σχεδόν αυτόνομη, στην οποία οι Γενουάτες κυριαρχούσαν και από την οποία είχαν τη δυνατότητα ακόμη και να εξαπολύουν επιθέσεις έναντι των Βυζαντινών. Από το 1267 ως το 1310 τουλάχιστον, οι Γενουάτες κατέχουν την πιό σημαντική θέση στην Κωνσταντινούπολη και στο βυζαντινό εμπόριο. Εκτός από την πόλη της Γένουας συλλογικά, όρισμένα άτομα επίσης ωφελήθηκαν ιδιαίτερα από τις καλές σχέσεις που η πόλη τους διατηρούσε με το Βυζάντιο. Η πιό γνωστή και πιό ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι του Βενέδικου Zaccaria και του αδελφού του Μανουήλ. Το 1267 ή το 1275, ο Μιχαήλ Η' τους έδωσε την πόλη της Φώκειας στη Μικρά Άσια. Η Φώκεια ήταν σπουδαίο λιμάνι, αλλά και μιὰ σημαντικό κέντρο παραγωγής

τελικό προορισμό τη Γένοβα. Τόσο τα μεγάλα ποσά χρημάτων που επενδύονται σ' αυτό το εμπόριο με τη μορφή της *compenda* ή *societas maris*, όσο και το είδος των εμπορευμάτων δείχνουν τη σημασία αυτού του εμπορίου.

Γενουατικές αποικίες υπήρχαν επίσης σε άλλες πόλεις του βόρειου Ευξείνου Πόντου, στην Τραπεζούντα, στο Λυκόστομο, στο Άκερμαν και στα Κελλιά, καθώς και στη Μικρή Ἀρμενία και στην Κύπρο. Ένα γενουατικό ποίημα του 13ου αί. λέει με κάποια υπερφάνεια ότι οι Γενουάτες είναι τόσο πολυάριθμοι, και ταξιδεύουν τόσο πολύ σε όλο τον κόσμο, που όπου πάνε φτιάχνουν και μια άλλη Γένοβα.

Για τη Βενετία, η Δ' Σταυροφορία είχε παίξει καθοριστικό ρόλο, επιτρέποντας τη δημιουργία μιας αποικιακής αυτοκρατορίας στα βυζαντινά εδάφη. Ακόμη και μετά το 1261, η Βενετία κράτησε σπουδαιότατους στρατηγικούς και εμπορικούς σταθμούς όπως η Μεθώνη και Κορώνη, αλλά επίσης όρισμένα νησιά του Αιγαίου, την Κρήτη και την Εύβοια, των οποίων η σημασία είναι διαφορετική από εκείνη των απλών αποικιών σε ξένα εδάφη. Από τις αποικίες σε ξένα εδάφη, σημαντική είναι η της Κωνσταντινουπόλεως, της Θεσσαλονίκης (ιδιαίτερα μετά το 1324) και, στη Μαύρη θάλασσα, της Ίανας και της Σουγδαίας, η οποία απέκτησε Βενετό κόνσουλο το 1288. Σημαντικό σταθμό για την ανάπτυξη του εμπορίου και των αποικιών της Βενετίας αποτελούν τα χρόνια της διακυβερνήσεως του δόγη Ιωάννη Soranzo (1312-1328), υπό την καθοδήγηση του οποίου η Βενετία γνώρισε μια εποχή ειρήνης και οικονομικής αναπτύξεως. Την εποχή αυτή αρχίζουν σοβαρές εμπορικές σχέσεις με τη δυτική Ευρώπη, δηλαδή τη Φλάνδρα και Ἀγγλία, ενώ οι εμπορικές συμφωνίες με την αυτοκρατορία της Τραπεζούντος και με τους Ἰλχανίδες της Περσίας (1319 και 1320) δίνουν καινούρια ώθηση στο εμπόριο της με την κεντρική Ἀσία και τη Μαύρη θάλασσα. Οι Βενετοί εμποροί αποκτούν επίσης σημαντική θέση στη Βουλγαρία, ενώ είχαν ήδη αξιόλογες αποικίες στη Μικρά Ἀρμενία και στην Κύπρο. Έντονη ήταν, ακόμη, η προσπάθεια της βενετικής κυβερνήσεως στα χρόνια αυτά να εξομαλύνει τις σχέσεις της με τη βυζαντινή αυτοκρατορία και να εξουδετερώσει τις δυσμενείς επιπτώσεις για το εμπόριο της πολιτείας της κυρίαρχης θέσεως που ως τότε κατείχαν οι Γενουάτες στον χώρο αυτό.

Στα 1316-1323 γίνεται μια σειρά από επαφές και συνεννοήσεις ανάμεσα στη βυζαντινή αυτοκρατορία και στη Βενετία. Οι Βενετοί παραπονούνται για διάφορες υπερβάσεις των Βυζαντινών αξιωματούχων, που επέμεναν να εισπράττουν δασμούς και φόρους οι οποίοι κατά τις συνθήκες ήταν παράνομοι· ο Μάρκος ΜινOTTO, βάιλος της βενετικής αποικίας στην Κωνσταντινούπολη, έγραφε το 1317, ότι τόσο έχθρικά διακείμενοι ήταν οι Βυζαντινοί αξιωματούχοι προς τους Βενετούς, ώστε πολλοί Βενετοί προσποιούνταν ότι ήταν Γενουάτες. Πολλοί πιδ σοβαρό ήταν το θέμα της πωλήσεως, από Ἰταλούς εμπόρους, σιταριού από τη Μαύρη θάλασσα στη βυζαντινή αυτοκρατορία, δραστηριότητα την οποία οι Βυζαντινοί είχαν προσπαθήσει να απαγορεύσουν τόσο στους Βενετούς, όσο και στους Γενουάτες. Είναι χαρακτηριστικό της δημιουργίας διεθνούς αγοράς ότι, ενώ ως τη συνθήκη του 1285 δεν είχε τεθεί θέμα για το σιτάρι της Μαύρης θάλασσας, το 1317 το πρόβλημα εμφανίζεται με μια δέυση που υποδηλώνει το μέγεθος αυτών των εισαγωγών. Η επιμονή του αυτοκράτορος Ἀνδρόνικου Β' να αποτρέψει την εισαγωγή ξένου σιταριού στη βυζαντινή αυτοκρατορία αποτελεί προσπάθεια τόσο για να μειώσει την εμπορική δραστηριότητα των Ἰταλῶν, όσο και για να υποβοηθήσει τους ντόπιους παραγωγούς, γιατί το βυζαντινό σιτάρι ήταν ακριβότερο από αυτό της Μαύρης θάλασσας. Τελικά το ζήτημα αυτό, όπως και όλα τα άλλα επίμαχα θέματα, λύθηκε προς όφελος των Βενετών, με τη βυζαντινο-βενετική συμφωνία του 1324, που επικυρώθηκε από τη Βενετία το 1325. Η συμφωνία αυτή υπογράφηκε σε συνθήκες ιδιαίδρους, μια που η βυζαντινή αυτοκρατορία βρισκόταν σε εμφύλιο πόλεμο, και συγχρόνως ο Ἀνδρόνικος Β' καλλιεργούσε μια πολιτική συμφιλίωσης με τον πάπα,

τους Ἀνδραγαθούς, τη Γαλλία και τη Βενετία. Έτσι, αναγκάσθηκε να δώσει στους Βενετούς το δικαίωμα να εισάγουν και να πωλούν στο Βυζάντιο το σιτάρι της περιοχής της Μαύρης θάλασσας «άνευ τίνος βάρους ή εμποδισμού» και κατ' επέκταση να δεχθεί την απαίτηση των Βενετών να μην πληρώνουν κομμέρκιο οι Βυζαντινοί αγοραστής.

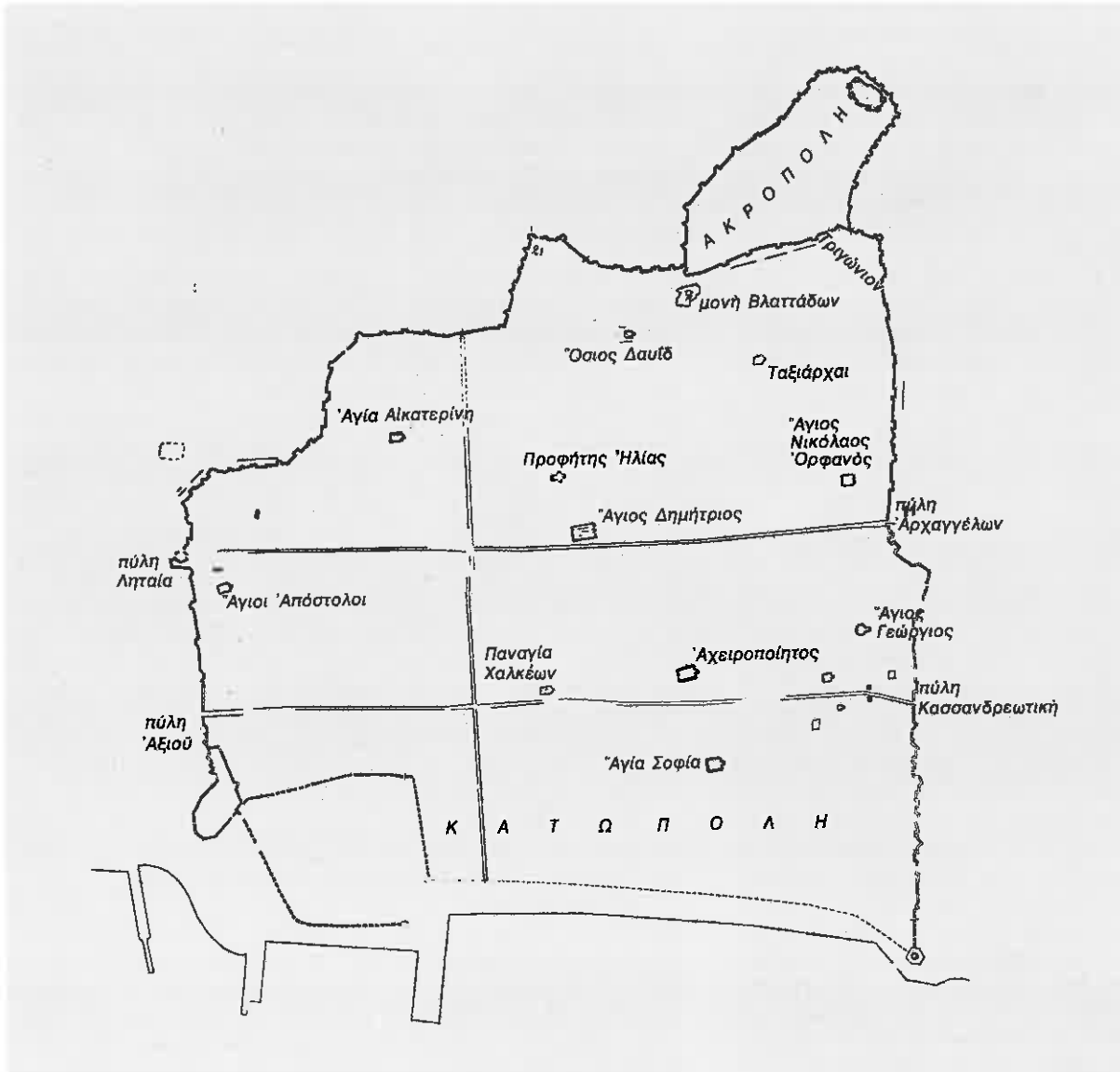
Με τη συνθήκη του 1325 αρχίζει μια περίοδος ομαλών σχέσεων Βυζαντίου και Βενετίας. Μετά το 1350 όρισμένα άλλα ζητήματα θα απασχολήσουν τα δύο κράτη, και κυρίως το θέμα της χορηγήσεως βενετικής υπηκοότητας σε Βυζαντινούς και άλλους (που επομένως αποκτούν τα προνόμια των Βενετών, μειώνοντας έτσι τις προσόδους του βυζαντινού κράτους), το θέμα του δικαιώματος των Βενετών να πωλούν κρασί στην Κωνσταντινούπολη και, τέλος, το θέμα του αν η πώληση σιτηρών στην Κωνσταντινούπολη υπόκειται σε όρισμένους περιορισμούς.

Οι αυτοκράτορες Ἀνδρόνικος Γ' και Ἰωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός είχαν διενέξεις κυρίως με τους Γενουάτες, οι οποίοι διατηρούσαν ισχυρή παρουσία στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Έτσι, ο Ἀνδρόνικος Γ' τήρησε επιθετική στάση προς τους Γενουάτες, αντιστρέφοντας σε σημαντικό βαθμό την πολιτική των προκατόχων του, και κατέλαβε, για ένα χρονικό διάστημα, τη Χίο (1329) και τη Φώκαια. Για να πετύχει τον σκοπό αυτό, ναυπήγησε νέο στόλο, στηρίχθηκε στους δυσσαστημένους κατοίκους της Χίου, και στις αρχικές συνθήκες με τον βενεδικτό Zaccaria, σύμφωνα με τις οποίες η κυριότητα πάνω στο νησί άνηκε στους Βυζαντινούς. Στην περίπτωση της Φώκαιας, ο Ἀνδρόνικος Γ' χρησιμοποίησε τη βοήθεια του Τούρκου έμμηρ της Μαγνησίας. Έξ' άλλου, μετά από λίγα χρόνια, το 1346, συγκροτήθηκε στη Γένοβα μια ομάδα ιδιωτών («Μαχόνα»), με σκοπό να καταστείλει την επανάσταση όρισμένων Γενουατών εξόριστων στο Μονακό. Τελικά, η εκστρατεία ετοιμάσθηκε αλλά δεν πραγματοποιήθηκε, γιατί οι εξόριστοι κατέφυγαν στη Μασσαλία. Τότε, η ομάδα αυτή πήγε στην ανατολική Μεσόγειο για να βοηθήσει τους Γενουάτες αποίκους, κυρίως του Καφά, και, τον Ιούνιο του 1347, κατέλαβε τη Χίο, που έτσι έμεινε υπό γενουατική κυριαρχία, και ως ένα από τα κυριότερα εμπορικά κέντρα της Γένοvas, ως το 1566.

Η προσπάθεια του Ἀνδρόνικου Γ' να αναγκάσει την εξέπλωση των Γενουατών στη βυζαντινή αυτοκρατορία δεν είναι ένα τυχαίο γεγονός. Πρέπει να ερμηνευθεί μέσα στο γενικό πλαίσιο των σχέσεων του Βυζαντίου με τους Ἰταλούς εμπόρους, και των επιπτώσεων που είχε η ἰταλική παρουσία στη βυζαντινή οικονομία.

Η θέση του Βυζαντίου στο οικονομικό σύμπλεγμα της ανατολικής Μεσογείου ήταν διπλή. Ἀφ' ενός, η Κωνσταντινούπολη αποτελούσε ακόμη σημαντικότερο σταθμό του διεμετακομιστικού εμπορίου· αφ' ετέρου, οι βυζαντινές περιοχές ήταν επίσης αγοράς εισαγωγής και εξαγωγής. Από τη Μακεδονία, τη Θράκη, τις ακτές της Μαύρης θάλασσας, και την κυρίως Ἑλλάδα, οι Δυτικοί εμποροί, καθώς άλλωστε και η πόλη της Ραγούζας, εξέγαγαν σιτάρι (κυρίως ως τα μέσα του 14ου αί. αλλά και αργότερα, σποραδικά), όσπρια, κρασί, λάδι, βαμβάκι, λινάρι, και βαλανίδια για τη βυρσοδεψία. Το σιτάρι είχε ιδιάζουσα σημασία, δεδομένου ότι ούτε η Γένοβα ούτε η Βενετία είχαν επαρκή δική τους παραγωγή και εισήγαγαν μεγάλο μέρος του σιταριού τους. Φυσικά, οι μεγάλοι σιτοβολώνες ήταν οι ακτές της Μαύρης θάλασσας και, από μια στιγμή και μετά, η Μικρά Ἀσία όμως, και η μικρότερη βυζαντινή παραγωγή πριν μηδενισθεί από τις πολιτικές αναταραχές που άρχισαν το 1341, ήταν σημαντική για τις ἰταλικές εμπορικές πόλεις.

Από τη Δύση, πάλι, οι Βυζαντινοί εισήγαγαν υφάσματα (πολυτελείας και καθημερινής χρήσεως), σαπούνι και μεταλλουργικά προϊόντα. Το κυριότερο είδος εισαγωγής ήταν τα υφάσματα από τη Γαλλία και Ἰταλία, πράγμα που προκάλεσε την αντίδραση ανθρώπων όπως ο Νικηφόρος Γρηγοράς: «και όρωμεν των ἱερῶν περιβόλων εἴσω τους των φίλων παίδας την

Ἡ Θεσσαλονίκη συνέχισε καὶ κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο νὰ εἶναι ἡ δεύτερη σὲ πληθυσμὸ καὶ οἰκονομικὴ σημασία πόλη τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Στὴν εἰκόνα: σχηματικὸ σχεδιάγραμμα τῆς μεσαιωνικῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου διακρίνονται ἡ ἀκρόπολις («Ἑπταύργιο»), τὰ τείχη, οἱ πύλεις, οἱ κυριότερες ἐκκλησίες καὶ οἱ σημαντικότεροι δρόμοι τῆς πόλεως.

1349. Ἐνα ἀποτέλεσμα τῆς ἥττας ἦταν ὅτι οἱ Γενουάτες προσπάθησαν νὰ ἐμποδίσουν τόσο τοὺς Βενετούς, ὅσο καὶ τοὺς Βυζαντινοὺς νὰ πλεύσουν πρὸς τὴν Τάνα, τὴν Κριμαία καὶ τὴν Ἀζοφικὴ θάλασσα. Τὸ 1351 ἡ ἀντιζηλία τῶν Γενουατῶν καὶ Βενετῶν, ποὺ ἄρχιζε πιά νὰ παίρνει τὴν ὀξεία μορφή ποὺ θὰ τὴν χαρακτηρίσει σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 14ου αἰ., κατέληξε σὲ πόλεμο. Οἱ Βυζαντινοὶ ἀναγκάσθηκαν νὰ πάρουν μέρος στὸν πόλεμο, στὴ διάρκεια τοῦ ὁποῦ οἱ Γενουάτες κατέλαβαν καὶ λεηλάτησαν τὴν Ἡράκλεια καὶ τὴ Σωζόπολη. Γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ὁ πόλεμος ἔληξε τὸ 1352 καὶ ἡ συνθήκη μὲ τὴ Γένοβα περιλάμβανε ἕναν ὄρο, ὁ ὁποῖος ἐπέτρεπε στοὺς Βυζαντινοὺς ἐμπόρους νὰ πλέουν πρὸς τὴν Τάνα ἢ τὴν Ἀζοφικὴ θάλασσα, μόνο ὅταν καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Γενουάτες ταξίδευαν σ' αὐτὲς τὶς περιοχές.

Ἔτσι τελείωσε ἡ πρώτη καὶ τελευταία προσπάθεια τῶν Βυζαντινῶν νὰ ἀνακτήσουν ἄν ὄχι τὴν κυριότητα τῶν θαλασσῶν ποὺ εἶχαν χάσει πρὸ πολλοῦ, πάντως κάποια αὐτονομία τόσο πολιτικὴ, ὅσο καὶ οἰκονομικὴ, στὸν θαλάσσιο χῶρο καὶ στὸν ἐμπορικὸ τομέα. Ἡ προσπάθεια αὕτη ἐγίνε δυνατὴ ἀπὸ μιὰ συγκυρία, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι, τὸ 1340, οἱ Ἰταλικὲς ναυτικὲς πόλεις ἀντιμετώπιζαν μεγάλη δυσκολία στὴν περιοχὴ τῆς Μαύρης θάλασσας, καὶ ἡ οἰκονομικὴ τους δραστηριότητα εἶχε κατὰ πολὺ ἐλαττωθεῖ. Ὅμως, τὸ ἀξιοπαρατήρητο εἶναι, ὅτι ἀκόμη καὶ μέσα σ' αὐτὲς τὶς δυσμενεῖς συνθήκες οἱ Ἰταλοὶ — στὴν προκειμένη περίπτωσι οἱ Γενουάτες — ἀντέδρασαν γρήγορα, βίαια καὶ ἀποφασιστικὰ στὴν αὔξησι τῆς πλοιοκτητικῆς δυνάμεως τῶν Βυζαντινῶν.

Ἡ οἰκονομικὴ διεξόδωσι τῶν Ἰταλῶν στὸν βυζαντινὸ χῶρο εἶχε ἀμεσες ἐπιπτώσεις στὸ κράτος τοῦ Βυζαντίου: ὀρισμένες περιοχὲς ἔξφυγαν ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ κυριαρχία, ἐνῶ ἐλαττώθηκαν, σὲ μεγάλο βαθμὸ, τὰ εἰσοδήματά του ἀπὸ τὸ ἐμπόριο. Εἶχε ὅμως καὶ ἔμμεσες ἐπιπτώσεις πᾶνω στὴν οἰκονομία καὶ κοινωνία. Δὲν κατέστρεψε τοὺς Βυζαντινοὺς ἐμπόρους, ποὺ ἀντίθετα, ὅπως καὶ οἱ τραπεζίτες, ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν. Ὅμως, οἱ δραστηριότητές τους ἐντάχθηκαν στὸ εὐρύτερο οἰκονομικὸ σύστημα ποὺ εἶχαν δημιουργήσει οἱ Ἰταλοὶ ἐμπόροι, καὶ οἱ δυνατότητές τους νὰ πάρουν οἰκονομικὲς πρωτοβουλίες μειώθηκαν στὸ ἐλάχιστο. Αὐτὸ τὸ γεγονός ἀποτελεῖ ἴσως τὴ μεγαλύτερη ἀδυναμία τοῦ ἐμπορικοῦ καὶ ἀστικοῦ στοιχείου τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας τὴν ἐποχὴ αὕτη.

ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΠΟΛΕΙΣ

Ἡ βυζαντινὴ οἰκονομία τοῦ 13ου-15ου αἰ. περιεῖχε καὶ ἕνα σημαντικὸ ἐμπορικὸ τομέα. Ἡ μελέτη τόσο τῆς οἰκονομίας τῆς ἀνταλλαγῆς, ὅσο καὶ τῆς δευτερογενοῦς παραγωγῆς (στὸν βαθμὸ ποὺ εἶναι δυνατὴ) συμβαδίζει μὲ τὴ μελέτη τοῦ κοινωνικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ καθεστῶτος τῶν πόλεων, ὅπου ἦταν συγκεντρωμένες οἱ δραστηριότητες αὐτές.

Ἡ ὑπαρξὴ ἐμπορίου καὶ βυζαντινῆς ἐμπορικῆς τάξεως τὸν 13ο αἰ. καὶ ὡς τὸ 1354 ἔχει ἤδη ἀναπτυχθεῖ στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, ὅπως καὶ ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς ὑπὸ τοῦ ὁποῦ οὗς ἀνέπτυσε τὶς δραστηριότητές της ἡ βυζαντινὴ ἐμπο-

ρική τάξη. Ἀκόμη περισσότερα στοιχεία υπάρχουν για τὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὸ 1360 ὡς περίπου τὸ 1440. Στὰ 1360-1361, γενουατικὰ ἔγγραφα δείχνουν σημαντικὸ ἀριθμὸ Βυζαντινῶν ἐμπόρων στὴν περιοχὴ τῶν Κελλιῶν, στὶς ἐκβολὲς τοῦ Δουνάβεως, ποὺ εἶχε ἐξελιχθεῖ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαῖα κέντρα ἀγορᾶς σιτηρῶν καὶ ἄλλων εἰδῶν διατροφῆς. Τὸ ἐμπόριο αὐτὸ ἐλέγχεται ἀπὸ τοὺς Γενουάτες, ποὺ συγκεντρώνουν τὰ ἐμπορεύματα στὸν Γαλατὰ καὶ ἔπειτα τὰ μεταφέρουν, μὲ τὰ δικά τους πλοῖα, στὴ Γένουα ἢ στὸν Καφά. Ὑπάρχουν ὁμοίως καὶ πολλοὶ ἔμποροι ἢ ναῦτες (ἐμφανίζονται σὲ 38% τῶν νοταριακῶν ἐγγράφων) ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα, τὸν Καφά, τὴ Μεσημβρία, τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴ Μονεμβασία, τὴν Ἀδριανούπολη. Γενικά, πρόκειται γιὰ μικρεμπόρους, μὲ τὴν ἐξαίρεση δύο συνεταιρίων ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη (τὸν Ἰωάννη Βασιλικὸ καὶ τὸν Ἰωάννη Φραγγόπουλο) ποὺ διαθέτουν σημαντικὰ χρηματικὰ ποσά. Καὶ ἐνῶ ἡ παρουσία τους εἶναι ἀξιόλογη, οἱ ἔμποροι αὐτοὶ εἶναι ἐνταγμένοι σὲ ἓνα σύστημα, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀπόληξη (ὁ Γαλατὰς καὶ τελικά ἡ Γένουα) εἶναι στὰ χέρια τῶν Ἰταλῶν· οἱ Βυζαντινοὶ παίζουν ἓνα ρόλο βοηθητικὸ στὸ ἰταλικὸ ἐμπόριο.

Ἀρκετοὺς Βυζαντινοὺς ἐμπόρους καὶ τραπεζίτες βρισκόμε ἐπίσης στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ τέλη τοῦ 14ου καὶ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 15ου αἰ. Παρὰ τὴν παρακμὴ τοῦ κράτους, ἡ Κωνσταντινούπολη ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι σημαντικὸ κέντρο τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς περιγραφὲς περιηγητῶν τοῦ 15ου αἰ., ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ λογιστικὰ βιβλία τοῦ Βενετοῦ τραπεζίτη Ἰακώβου Badoer. Ὁ Ἰσπανὸς περιηγητὴς Clavizo ἔγραφε ὅτι τὸ 1403 στὴν Κωνσταντινούπολη «ὕπάρχουν ἀναρίθμητες ἀποθήκες καὶ μαγαζιά γιὰ κάθε εἶδος πρᾶμμάτεα. Ἐδῶ οἱ ἔμποροι φέρουν καὶ ἀποθηκεύουν τὰ ἐμπορεύματα ποὺ εἰσάγονται ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν». Μεγάλος ἀριθμὸς Βενετῶν, Γενουατῶν καὶ ἄλλων Δυτικῶν ἐμπόρων ἐξακολουθοῦν νὰ ζοῦν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὸν Γαλατὰ. Οἱ δραστηριότητες τῶν Βυζαντινῶν ἐμπόρων στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ. ἐκτείνονται στὴν περιοχὴ τῆς Μαύρης θάλασσας, στὸ Αἰγαῖο, στὴ Βλαχία. Μερικὲς φορὲς τὰ κεφάλαια εἶναι σημαντικὰ (μιά «συντροφία» διαθέτει 3.600 ὑπέρπυρα) καὶ τὰ ἐμπορεύματα ποὺ ἀναφέρονται εἶναι κυρίως σιτηρὰ καὶ γούνες. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 15ου αἰ. ὑπάρχουν ἐπίσης ἀρκετοὶ ἔμποροι· πρόκειται γιὰ ἀνθρώπους ποὺ ἀσχολοῦνται κυρίως μὲ τὸ λιανικὸ ἐμπόριο, καὶ ποὺ ἀγοράζουν ἐμπορεύματα περισσότερης ἀξίας ἀπὸ αὐτὰ ποὺ πωλοῦν στοὺς Ἰταλοὺς. Μαζὶ μὲ τοὺς ἐμπόρους ὑπάρχει καὶ ἓνα στρῶμα τραπεζιτῶν καὶ ἀργυραμοιβῶν, ἀρκετὰ σημαντικό. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς ἀνήκουν στὴν ἀρχουσα τάξη καὶ μάλιστα στὴν ἀριστοκρατία. Οἱ περισσότεροι χαρακτηρίζονται ὡς «οἰκείοι» τοῦ αὐτοκράτορος, ἐνῶ πολλοὶ ἔμποροι καὶ τραπεζίτες ἔχουν ὀνόματα ὅπως Ἀργυρόπουλος, Συναδηγός, Λάσκαρις, Βατάτζης, Παλαιολόγος, Νοταρὰς (ὁ Μέγας Δουξ Λουκάς Νοταρὰς), Καντακουζηνός, Τάγαρις, Σαραντηνός, Σοφιανός, Μάμαλης, δηλαδὴ ὀνόματα οἰκογενειῶν τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας. Ἡ ἀριστοκρατία πάντα ἔπαιξε σοβαρὸ οἰκονομικὸ ρόλο στὶς βυζαντινὲς πόλεις καὶ εἶχε σχέση μὲ τὸ ἐμπόριο, δηλαδὴ διοχέτευε μέρος τῆς ἀγροτικῆς τῆς παραγωγῆς τόσο στὴν ἐσωτερικὴ, ὅσο καὶ στὴν ἐξωτερικὴ ἀγορά. Παράδειγμα εἶναι ἡ οἰκογένεια τῶν Τζαμπλάκων, ποὺ εἶχε μεγάλα κτήματα στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ ποὺ, ὡς τὴ δεκαετία τοῦ 1340, ἐξήγαγε σιτηρὰ στὴ Ραγούζα. Εἶναι προφανές, ὅτι ἀφ' ἑνὸς ἡ συρρίκνωση τῶν γαιῶν τῆς ἀριστοκρατίας καὶ ἴσως, ἀφ' ἑτέρου, ἡ ἦττα τοῦ ἐμπορικοῦ στοιχείου στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ. αὐξήσαν τὴ συμμετοχὴ τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας στὸ ἐμπόριο.

Βυζαντινοὶ ἔμποροι ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ στὶς ἐπαρχίες, σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. Ἡ Θεσσαλονίκη εἶχε ἐμπορικὴ κίνηση καὶ σοβαρὸ ἐμπορικὸ στοιχεῖο σὲ ὅλο τὸν 14ο καὶ ἀκόμη στὸν 15ο αἰ. Ἡ Σμύρνη, ἡ Ἀδριανούπολη, ἡ Αἶνος, ἡ Ραιδεστός, ὁ Μυστράς, ἡ Μονεμβασία, τὰ Ἰωάννινα, ἡ Ἄρτα, ἡ Σωζόπολη («βαθὺπλοῦτος καὶ πολυάνθρωπος πόλις Ῥωμαίων») εἶχαν ἐμπόρους ποὺ ἀσχολοῦνταν καὶ

μὲ τὸ τοπικὸ ἐμπόριο ἀλλὰ καὶ εἶχαν συναλλαγὲς μὲ τοὺς Ἰταλοὺς. Μάλιστα, οἱ ἔμποροι ὀρισμένων πόλεων, ὅπως τῆς Μονεμβασίας καὶ τῶν Ἰωαννίνων, εἶχαν καὶ προνόμια, κατοχυρωμένα μὲ αὐτοκρατορικὰ χρυσόβουλλα, προνόμια γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνεῖ λόγος πιὸ κάτω.

Εἶναι ἀναμφισβήτητη ἡ ὑπάρξη ἐνὸς ἐμπορικοῦ στοιχείου στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, καὶ μάλιστα εἶναι δυνατό νὰ μελετηθοῦν τὰ χαρακτηριστικὰ του. Ὅμως, αὐτὸ ποὺ βαρύνει γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας καὶ κοινωνίας καὶ γιὰ τὶς δυνατότητες ἐξελίξεώς της, εἶναι ὄχι ἡ ἀπλὴ ὑπάρξη ἐνὸς ἐμπορικοῦ-τραπεζικοῦ στρώματος, ἀλλὰ ἡ ὀργανικὴ του σχέση μὲ τὸ ἰταλικὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο. Οἱ Βυζαντινοὶ ἔμποροι καὶ τραπεζίτες ἔπαιζαν ρόλο δευτερεύοντα, δηλαδὴ κινοῦνταν σὲ ἓνα χῶρο ἐλεγχόμενο, καὶ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ πάρουν οἰκονομικὲς πρωτοβουλίες. Ἐτσι, οἱ ἔμποροι ἐπιδίδονταν κυρίως στὸ λιανεμπόριο καὶ προσπαθοῦσαν νὰ τὸ διαφυλάξουν ἀπὸ τὴ διείσδυση τῶν Ἰταλῶν. Ὅσοι ἀπὸ τοὺς μικρεμπόρους πωλοῦσαν μπαχαρικά, ἀρώματα, ἰταλικά ὑφάσματα, ἦταν ἀκόμη καὶ δευτερεύοντα, μὴ καὶ αὐτὰ τὰ προϊόντα βρισκόνταν στὰ χέρια τῶν Δυτικῶν. Στὸ χονδρικὸ ἐμπόριο ποὺ ἦταν τὸ πιὸ ἐπικερδές, καὶ ποὺ σὲ ἓνα βαθμὸ κινοῦσε καὶ δημιουργοῦσε τὸ λιανεμπόριο, οἱ Βυζαντινοὶ ἔμποροι δὲν ἔπαιζαν σημαίνοντα ρόλο. Γεωγραφικὰ, οἱ δραστηριότητές τους ποτὲ δὲν ξεπέρασαν τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο· οἱ ἀγορὲς τῆς δυτικῆς Εὐρώπης τοὺς ἦταν ἀπρόσιτες. Ὅσο γιὰ τοὺς τραπεζίτες, αὐτοὶ δάνειζαν στοὺς Ἰταλοὺς τὰ κεφάλαιά τους, ἀλλὰ δὲν καθοδηγοῦσαν τὴ χρῆση τους. Οὔτε οἱ ἔμποροι οὔτε οἱ τραπεζίτες ἀποτέλεσαν μιὰν αὐτόνομη κοινωνικὴ δύναμη ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ κινήσει τὴν οἰκονομία πρὸς περαιτέρω ἀνάπτυξη. Οἱ καθοριστικὲς οἰκονομικὲς πρωτοβουλίες καὶ ἀποφάσεις στὸν βυζαντινὸ χῶρο ἀνήκαν στοὺς Ἰταλοὺς, ποὺ μὲ τὰ πλοῖα τους ἤλεγχαν τὰ μέσα ἐπικοινωνίας καὶ μὲ τοὺς ἀντιπροσώπους τους κρατοῦσαν τὸν μηχανισμό πληροφορήσεως.

Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ὁ δευτερογενὴς τομέας τῆς παραγωγῆς εἶναι πολὺ περιορισμένος. Ἡ βασικὴ βιοτεχνία τοῦ ὕστερου Μεσαίωνα, ἡ ὑφαντουργία, ὄχι μόνον δὲν ἀκμάζει ἀλλὰ ὀπισθοχωρεῖ. Ἡ Πελοπόννησος, ἡ Θήβα, ἡ Θεσσαλονίκη, ποὺ ἦταν, στὸν 12ο αἰ., κέντρα ὑφαντουργίας, δὲν παράγουν πιά· μόνον στὴ Θεσσαλονικὴ ἀπαντᾶται στὶς πηγὲς βιοτεχνία ὑφασμάτων, στὴ δεκαετία τοῦ 1340. Γενικότερα, ἡ δευτερογενὴς παραγωγὴ παρακμάζει γιὰτί, ὅπως οἱ ἴδιοι οἱ Βυζαντινοὶ (π.χ. ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων καὶ ὁ Βησσαρίων) παρατηροῦν, προτιμᾶται ἡ εἰσαγωγὴ προϊόντων ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Ἐπομένως, τόσο στὸν ἐμπορικὸ τομέα, ὅσο καὶ στὸν τομέα τῆς δευτερογενοῦς παραγωγῆς, ἡ βυζαντινὴ οἰκονομία ἔχει πολὺ περιορισμένα περιθώρια ἀναπτύξεως καὶ ἐξελίξεως.

Ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ τὸ ἐμπόριο συναντῶνται στὶς πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἱστορία τῆς βυζαντινῆς πόλεως αὐτῆς τῆς ἐποχῆς δὲν ἔχει ἀκόμη γραφεῖ, καὶ ἴσως δὲν μπορεῖ νὰ γραφεῖ χωρὶς περισσότερὴ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα. Πάντως, εἶναι δυνατό νὰ γίνουν ὀρισμένες παρατηρήσεις. Ἡ πρώτη εἶναι, ὅτι οἱ πόλεις τοῦ 13ου-15ου αἰ. δὲν ἀκολουθοῦν ὅλες ἓναν τύπο. Ἡ λειτουργία καὶ ἡ κοινωνικὴ τους σύνθεση εἶναι πολὺμορφες, ὅπως πολὺμορφη εἶναι ὀλόκληρη ἡ κοινωνία τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν μέρος. Σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς ποὺ οἱ βυζαντινὲς πηγὲς ἀποκαλοῦν «πόλεις» εἶναι ἐνταγμένοι στὴ φεουδαρχικὴ οἰκονομία, καὶ πρέπει νὰ μελετηθεῖ στὰ πλαίσιά της. Ὅμως, εἶναι ἀναμφισβήτητη ἡ ὑπάρξη καὶ πόλεων ὅπου οἱ ἐμπορικὲς σχέσεις παίζουν πρωταρχικὸ ρόλο· πόλεις ὅπως ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ Μονεμβασία δὲν ἀποτελοῦν οὔτε ἐξαίρεση οὔτε ἀνωμαλία, ὅπως ἔχει κατὰ καιροὺς γραφεῖ.

Ἡ ὑπάρξη πόλεων χαρακτηρίζει τὸ βυζαντινὸ κράτος στὶς περισσότερες περιόδους τῆς ἱστορίας του· αὐτὸ ποὺ ἀλλάζει εἶναι ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῆς πόλεως. Στὴν ὕστερη βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, μὲ τὴ μεγάλη διοικητικὴ ἀποκέντρωση, οἱ ἐπαρχιακὲς πόλεις εἶναι διοικητικὰ κέντρα (ὅπου τὴν ἐξουσία σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀσκεῖ ἡ ἀριστοκρατία). Ἀντίστοιχα, τὸ μέγεθος καὶ ἡ σύνθεση τοῦ στρατοῦ συντελοῦν καὶ ἀνταποκρίνονται

Στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ. μνημονεύεται στὶς πηγὲς ἡ ὑπαρξὴ βιοτεχνίας ὑφασμάτων στὴ Θεσσαλονίκη. Στὴν εἰκόνα: ἔργαστήριο ὑφαντικῆς

στὴ διοικητικὴ ἀποκέντρωση. Σὲ ἐποχὲς κινητοποιήσεως, ὁ στρατὸς τῆς Θράκης δὲν πρέπει νὰ ὑπερέβαινε τοὺς 2.000 ἰππεῖς καὶ 4.000 πεζοὺς, καὶ τὸ μέγεθος τοῦ στρατοῦ τῆς Μακεδονίας ἦταν ἀνάλογο. Ὅμως, τέτοιες ἐποχὲς κινητοποιήσεως ἦταν σπάνιες. Ἡ ἀμυνα τοῦ κράτους βρισκόταν κυρίως στὰ χέρια τῶν στρατιωτικῶν φρουρῶν τῶν διαφόρων πόλεων πού, ἐπομένως, εἶχαν μιὰ αὐτονομία καὶ ἀπὸ στρατιωτικὴ ἀποψη (γιὰ τὸ δεσποτᾶτο τοῦ Μορέως ὑπάρχουν μαρτυρίες, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ἡ στρατιωτικὴ δύναμη κυμαινόταν μεταξὺ τῶν 20.000 καὶ τῶν 60.000 στρατιωτῶν, ἀριθμὸς πού σίγουρα εἶναι ὑπερβολικὸς). Ἡ στρατιωτικὴ αὐτονομία φαίνεται στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ., ὅταν οἱ Καταλανοὶ μισθοφόροι τοῦ Ἀνδρονίκου Β' ἐπιτέθηκαν ἐναντίον τῶν πόλεων τῆς Θράκης, καὶ ὁ βυζαντινὸς στρατὸς ἦταν ἐντελῶς ἀποδιορθωμένος. Τότε, σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ πόλεις (Ἀδριανούπολη, Ραιδεστός, Τζουρούλον, Βιζύη) οἱ ἴδιοι οἱ κάτοικοι ὀπλίσθησαν καὶ ἀμύνθηκαν ἐναντίον τῶν εἰσβολῶν. Κάτι ἀνάλογο ἔγινε στὴ διάρκεια τοῦ δευτέρου ἐμφυλίου πολέμου, ὅταν διάφορες πόλεις τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας ὀργάνωσαν τὴν ἀμυνὰ τους σχεδὸν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κρατεῦσα. Ἀπόρροια τῶν φαινομένων αὐτῶν εἶναι, ὅτι στὴ διάρκεια τοῦ 14ου αἰ. ὑπάρχει μιὰ αὐτονομία τῶν πόλεων.

Οἱ σύγχρονες πηγὲς χρησιμοποιοῦν ὀρολογία πού ἀκριβῶς ἀποδεικνύει τόσο τὴν αὐτονομία τῶν πόλεων, ὅσο καὶ τὴ σημασία τὴν ὁποία τοὺς ἀπέδιδαν οἱ αὐτοκράτορες. Συχνά, ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία περιγράφεται ἢ ἀναφέρεται ὡς ἓνα σύμπλεγμα ἀπὸ πόλεις. Ὁ Ἰωάννης Ε', μιλώντας τὸ 1356 γιὰ τὸ κράτος του, τὸ χωρίζει ἐν τῆς Κωνσταντινούπολη καὶ «τὰ λοιπὰ κάστρα πάντα καὶ τὰς νήσους τῆς βασιλείας μου». Ὁ Ἀνδρόνικος Γ', τὸ 1321, ὅταν ἄρχισε τὸν ἐμφύλιον πόλεμον, διακήρυξε φορολογικὴ ἀτέλεια «ταῖς ἐν Θράκῃ κώμαις καὶ πόλεσι», τονίζοντας ἔτσι τὸ ρόλο πού διαδραμάτιζε ἡ πόλις τὴν ἐποχὴ αὐτή. Ἀντίστοιχα, τὸ 1341, ὁ Καντακουζηνὸς θεώρησε

σὲ μικρογραφία χειρογράφου τοῦ 14ου αἰ. (Ρώμη, Βατικανὴ Βιβλιοθήκη).

ἀναγκαῖο καὶ προσπάθησε νὰ προσεταιρισθεῖ ὅλες τὶς πόλεις. Αὐτὴ ἡ αὐτονομία τῶν πόλεων στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία βρίσκει καὶ τὴ θεωρητικὴ δικαίωσή της στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ. Ἐκφραστὴς τῆς εἶναι ὁ Θεῶδωρος Μάγιστρος, ἢ Θεόδουλος Μοναχός, πού γράφει στὴ Θεσσαλονίκη στὴ δεκαετία τοῦ 1320. Παρουσιάζει τὶς πόλεις ὡς ἐνότητες σχεδὸν αὐτόνομες. Ὁ μόνος πραγματικὸς δεσμὸς μὲ τὸν αὐτοκράτορα εἶναι ὁ κυβερνητῆς, πού στέλνεται ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία. Ὅμως, ὁ αὐτοκράτωρ ἔχει καθῆκον νὰ διαλέγει καλοὺς διοικητὲς ὥστε νὰ διοικοῦνται σωστὰ οἱ πόλεις. Ἐσωτερικά, ἡ διακυβέρνηση τῶν πόλεων πρέπει νὰ εἶναι στὰ χέρια τῶν ἀρχόντων ὁ στρατὸς πρέπει νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὄλους τοὺς ἄνδρες τῆς πόλεως, δηλαδὴ ἐκείνους πού διαθέτουν περιουσία, ἐνῶ οἱ στρατιῶτες θὰ πρέπει νὰ μάθουν μιὰ τέχνη γιὰ νὰ μποροῦν νὰ συντηροῦνται. Ὡς πρότυπο ὁ Θεόδουλος Μοναχὸς παίρνει τὴν Ἀθῆνα κυρίως, ἀλλὰ καὶ τὴ Σπάρτη, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀντλεῖ ἱστορικὰ παραδείγματα.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν σημαίνουν βέβαια ὅτι βρισκόμαστε σὲ μιὰ κοινωνία μὲ πολυάριθμα ἀστικά κέντρα καὶ συγκροτημένη ἀστικὴ τάξη, δηλαδὴ ὅτι ὑπάρχει μιὰ πραγματικὴ ἀστικοποίηση τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας. Ἀπὸ δημογραφικὴ ἀποψη, οἱ πόλεις εἶναι μικρὲς, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένα διοικητικὰ ἢ ἐμπορικὰ κέντρα. Οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι μᾶλλον προφανεῖς: ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ Θεσσαλονίκη, πού περιγράφεται ἀπὸ ὅλες τὶς πηγὲς ὡς πολυάνθρωπη (γιὰ τὸ 1423 ὑπάρχει μιὰ μαρτυρία γιὰ 40.000 πληθυσμὸ), ἡ Ἀδριανούπολη, οἱ Σέρρες, ὁ Μυστράς, τὰ Ἰωάννινα. Ἐπίσης, εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ βυζαντινὴ πόλις αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἔχει πληθυσμὸ μετακινούμενο, ἐνῶ ἀκόμη καὶ ὁ σταθερὸς πληθυσμὸς τῆς ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὴ γεωργία. Ἡ ὀριζόντια κινητικότητα τοῦ πληθυσμοῦ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι οἱ πόλεις χρησιμεύουν ὡς καταφύγια γιὰ τοὺς ἀγροτικὸς πληθυσμοὺς τῆς περιοχῆς, πού μπαίνουν μέσα στὰ τείχη σὲ καιρὸ πολέμου ἢ ἐπιδρομῶν, ἢ, ἴσως,

και σε ειρηνικες εποχες, όταν απλως ηθελαν να ξεφυγουν απο την εκμεταλλευση των γαιοκτημονων. Μερους του αστικου πληθουςμου ασχολειται με τη γεωργια μέσα στις πολεις: στη Θεσσαλονικη καλλιεργειται περιοχη μέσα στην ακρόπολη, ενω στην Κωνσταντινουπολη, στις αρχες του 14ου αι., αναφέρονται κηποι και χωράφια, και το 1332 ένας περιηγητης γράφει ότι μόνο το ένα τρίτο της πόλεως κατοικείται ενω το υπόλοιπο είναι έρημωμένο ή έχει κήπους και περιβόλια. Μερους εξ άλλου του πληθουςμου έχει χωράφια έξω από τις πολεις και τα καλλιεργεί. Οι πολεις στο Βυζάντιο είναι στενά δεμένες με την αγροτικη οικονομια, τόσο γιατί έχουν άμεση οικονομικη σχέση με τα περιχωρα, όσο και γιατί οι κάτοικοι τους συχνά εργάζονται στην ύπαιθρο. Δηλαδή, συνυπάρχουν οι λειτουργίες οι καθαρά αστικες με τις λειτουργίες της αγροτικης οικονομιας, πράγμα που έχει μεγάλη σημασία για την κοινωνικη διάρθρωση των πόλεων.

Σχετικα με τις λειτουργίες της βυζαντινης πόλεως αυτη την εποχή, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις τύπους: Τις «πόλεις-κάστρα», τις «πόλεις-εμπόρια», και τις πολεις με πολλαπλη λειτουργια. Οι πολεις-κάστρα και οι πολεις-εμπόρια διαφέρουν μεταξύ τους, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει καμια αποκλειστικότητα στη λειτουργια: κάθε πόλη ήταν και φρούριο, ενω ή υπαρχε και του πιο μικρου αστικου σχηματισμου σημαίνει, προϋποθέτει ή δημιουργεί, κάποιο καταμερισμό εργασιας, δηλαδή κάποιες εμπορικες δραστηριότητες. Πρόκειται, επομένως, για κυρίαρχα, όχι για αποκλειστικά, χαρακτηριστικά των διαφόρων τύπων πόλεων. Τέλος, οι μεγαλύτερες πολεις, όπως ή Θεσσαλονικη, ή Κωνσταντινουπολη, ή Μυστράς, τα Ίωάννινα, συνδυάζουν σοβαρες διοικητικες λειτουργίες με τις στρατιωτικες και εμπορικες.

Ο όρος «πόλη-κάστρο» περιγράφει πολεις που είτε κτίσθηκαν κυρίως για στρατιωτικους σκοπους, είτε είχαν ιδιαίτερα αυξημένη στρατηγικη σημασία και επομένως την ανάλογη δχύρωση και στρατιωτικη δύναμη. Τέτοιες πολεις υπάρχουν πολλές, αρχίζοντας από μικρους οικισμούς, όπως τις «δύο κόμας τετειχισμένες και πύργους έχουσας», κοντά στη Θεσσαλονικη, που ως υπερασπιστες και κατοίκους είχαν γεωργούς, ως τις Σέρρες, «τό μέγα τε και θαυμαστόν αστυ». Άνάμεσα στις πολεις αυτές ξεχωρίζουν ή Καστοριά, «δχυρωτάτη ούσα», ή Έδεσσα, το Μελένικο, που ή Γρηγορας αποκαλει «πάνυ τοι δχυρόν και δύσμαχον φρούριον». Στη διάρκεια του 14ου αι., λόγω των εμφυλιων πολέμων και των εισβολων, κτίσθηκαν ή δχυρωθήκαν μια σειρά από φρούρια, πολεις και κόμες, όπως το Γυναικόκαστρο κοντά στη Θεσσαλονικη — τόσο ισχυρό που μπορούσε να κρατηθεί ακόμη και από γυναίκες —, το Σιδηρόκαστρο κοντά στις Σέρρες και άλλες.

Από τις πιο χαρακτηριστικες πολεις - κάστρα είναι τα Σέρβια, κτισμένα σε στρατηγικό σημείο στο δρόμο από τη Μακεδονια προς τη Θεσσαλια, νοτιοδυτικά των σημερινων Σερβιων. Περιγραφή του κάστρου υπαρχει από τον Κεκαυμένο και, πληρέστερη, από τον Ίωάννη Καντακουζηνό. Ο Καντακουζηνός, που προσπάθησε να καταλάβει τα Σέρβια από τους Σέρβους το 1350, τα περιγράφει ως μια άρκετά μεγάλη πόλη, κτισμένη σε ύψωμα και τριγυρισμένη από φαράγγια από τις τρεις πλευρές. Η πόλη είχε τρεις σειρες από τείχη, έτσι ώστε, λέει ή Καντακουζηνός, να μοιάζει απέξω σαν τρεις επάλληλες πολεις. Το πρώτο επίπεδο, κοντά στο πλάτωμα, ήταν το πιο πυκνοκατοικημένο, και από φτωχους ανθρώπους «άλλα και των άριστων εκ των πολιτων και εκ των στρατιωτων, οι ήσαν εγγώριοι πολλοί τε και αγαθοί». Το δεύτερο επίπεδο ήταν επίσης κατοικημένο και χρησίμευε ως δεύτερη γραμμή άνασχέςσεως, όπως δείχνει το γεγονός ότι, το 1350, ή Γρηγόριος Πρελιοϋμπος (Preljub), που υπερασπιζόταν την πόλη, έβαλε όλα τα γυναικόπαιδα στην άνω πόλη και τους άνδρες στην κάτω πόλη. Στην ακρόπολη, που ήταν μικρη και «δυσπρόσδοος πανταχόθεν», ήταν και ή κατοικια του διοικητή της πόλεως. Έξω από την δχυρωμένη πόλη υπαρχει και άλλος συνοικισμός, κοντά στα τείχη. Τα τείχη των Σερβιων είναι ισχυρότατα, ώστε ή φρουρά

των 500 ανδρων που είχε ή Πρελιοϋμπος να άρκοϋν για την άμυνα τους.

Παρόμοια δχύρωση είχε και ή Βέρεια, μεγάλη και έπίσημη πόλη, όπως λέει ή Καντακουζηνός. Τα τείχη της Βέρειας συμπληρώθηκαν από τον Δουσάν, που έκτισε ένα έσωτερικό τείχος με ένα μεγάλο πύργο και τρεις μικρότερους, ενω ή ακρόπολη προϋπήρχε. Το 1350, επειδή το καινούριο τείχος ήταν ήμιτελές, ή πόλη είχε ως φρουρά 30 ευγενεις Σέρβους και 1.500 στρατιώτες, ενω ή ακρόπολη φρουροϋνταν από άλλη, μικρότερη, στρατια. Την ίδια γενικη μορφή έχει και ή δχύρωση των Σερρων που επίσης συμπληρώθηκε από τους Σέρβους στα μέσα του 14ου αι. Την ίδια εποχή κτίσθηκε στη δυτικη άκρη του κάστρου ένας ισχυρός πύργος, ή λεγόμενος πύργος του Όρέστη.

Έσωτερικά, οι πολεις αυτές χαρακτηρίζονται από την ισχυρη παρουσία του στρατου και των δυνατων, συνθήως μελών της άριστοκρατίας, που και κυβερνούσαν την πόλη και διοικούσαν τον στρατό. Η παρουσία των «δυνατων» είναι ιδιαίτερα έντονη σε όρισμένες από αυτές: ή Βέρεια είχε «και στρατιώτας και οδκ ολίγους των συγκλητικων». Οι Σέρρες ήταν μια από τις πολεις όπου είχε συγκεντρωμένη την παρουσία του ή Ίωάννης Καντακουζηνός, ή οποιος αναφέρει ότι είχε εκεί μεγάλα κοπάδια ζώων, «ζεϋγη μυρια βοων», χωράφια και χρήματα και γεννήματα πολλά. Και άλλοι πλούσιοι γαιοκτήμονες είχαν περιουσίες στις Σέρρες, όπου επίσης το μοναστήρι του Αγίου Ίωάννη Προδρόμου είχε εργαστήρια, φούρνους, άμπέλια και γαίες. Στο Μελένικο, το 1246, όλες οι αποφάσεις παίρνονταν από τους προύχοντες, τους στρατιώτες και τους «κρείττονας των οικητόρων», που όλοι μαζί ήταν γύρω στους 500 ίππεις. Στις μεγαλύτερες από αυτές τις πολεις θα πρέπει να υπήρχε και κάποιο στοιχείο εμπορικό, το οποίο όμως διαφαίνεται στις πηγες μόνο για την πόλη των Σερρων. Έχουμε δηλαδή, πολεις με σχετικα μικρη οικονομικη διαφοροποίηση και χωρίς ισχυρό εμπορικό στοιχείο. Είναι χαρακτηριστικό ότι, κατά τη διάρκεια του δεύτερου εμφυλίου πολέμου, σ' αυτές τις πολεις δεν παρατηροϋνται κοινωνικες άναταραχές ανάλογες με εκείνες που ξέσπασαν στην Άδριανούπολη ή στη Θεσσαλονικη. Γι' αυτόν ίσως τον λόγο οι πολεις αυτές που αρχικά επαναστάτησαν εναντίον του Καντακουζηνου άλλαξαν στάση σχετικα γρήγορα: οι κάτοικοι των Σερρων προσπάθησαν να ξαναγορίσουν στον Καντακουζηνό το 1343, ενω ή Βέρεια παραδόθηκε έπίσημα το 1343.

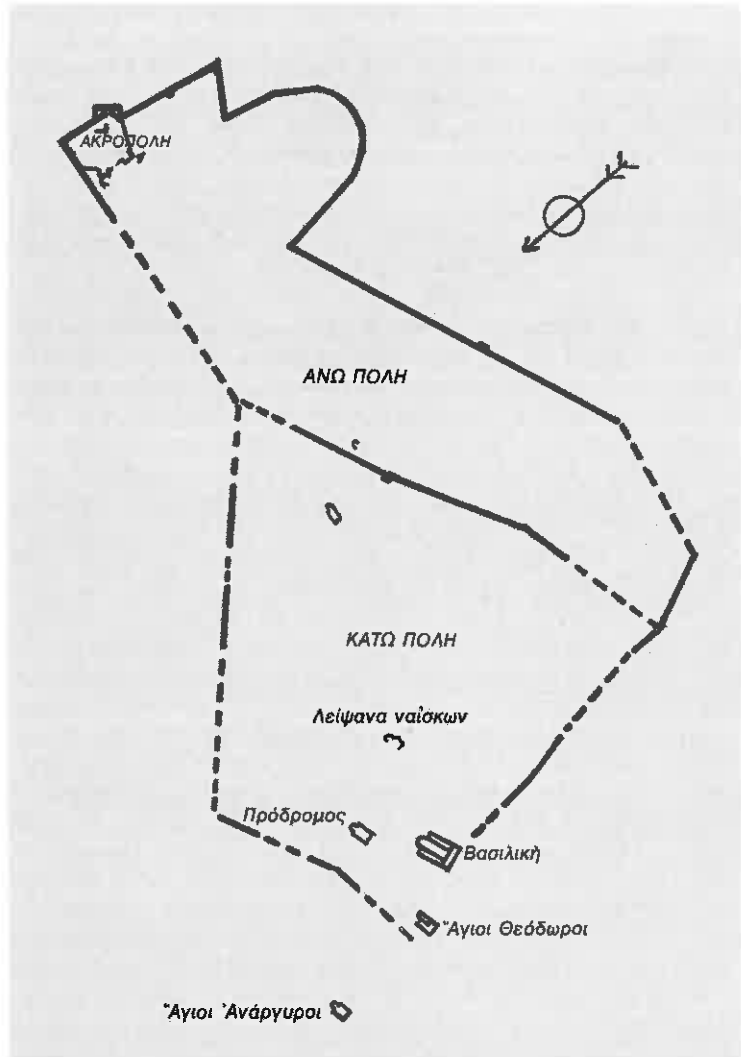
Τέλος, χαρακτηριστικό των πόλεων αυτων είναι ότι ή «αυτονόμησή» τους στηρίζεται, κυρίως, στην άμυντικη τους ικανότητα και όχι στην υπαρχε κοινωνικων ή οικονομικων δομων που θα επέβαλαν μια πολιτικη αυτονομια. Είναι, δηλαδή, ένδειξη και αποτέλεσμα της αδυναμιας του βυζαντινου κράτους να έλεγξει τη χώρα. Έτσι το Μελένικο, επειδή ήταν τόσο δυσπρόσιτο, έμεινε έξω από τον πρώτο εμφύλιο πόλεμο, υπό τη διακυβέρνηση του Νικηφόρου Βασιλικου, ενω οι κάτοικοι της Έδεσσας έλεγαν με υπερφάνεια στον Καντακουζηνό, το 1350, ότι ή πόλη τους ήταν άπόρητη και μόνο με τη θέλησή τους μπορούσε να καταληφθεί.

Η λειτουργια των πόλεων - κάστρων είναι άμεσα συνδεμένη με τις άμυντικες ανάγκες της αυτοκρατορίας σε μια εποχή αποκεντρώσεως οικονομικά, οι πολεις αυτές, στηριγμένες κυρίως στην αγροτικη οικονομια, εκφράζουν το φαινόμενο που έχει παρατηρηθεί από διάφορους έρευνητες, δηλαδή το φαινόμενο της πόλεως που κυριαρχείται από την ύπαιθρο. Αυτό το γεγονός είναι ένας βασικός περιορισμός στην αστικοποίηση: οι πολεις που περιγράψαμε έμπεριέχουν στοιχεία αστικά, αλλά σε μια πρωτόγονη μορφή.

Όστόσο, στη βυζαντινη αυτοκρατορια υπάρχουν πολεις των οποίων ή οικονομια στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στο εμπόριο. Η Μονεμβασία είναι το τυπικό παράδειγμα τέτοιων πόλεων. Παρουσιάζεται για πρώτη φορά στις πηγες το 723, αλλά κτίσθηκε νωρίτερα, και χρησίμευε για την άμυνα του βυζαντινου πληθουςμου κατά των Σλάβων. Από τον 12ο αι.

εμφανίζεται και ως σημαντική έμπορική πόλη. Ήταν κτισμένη σε δυσπρόσιτο νησί και χωριζόταν σε δύο μέρη: το κάστρο που είχε ισχυρή οχύρωση, όπου βρίσκεται το παλάτι του κυβερνήτη, και την κάτω πόλη. Ο πληθυσμός της περιγράφεται στις πηγές του 14ου αι. ως ιδιαίτερα δεμένος με τη θάλασσα: ο 'Ανδρόνικος Β' τους ονομάζει έθνος «ικανόπλοον και θαλατοουργόν». Ήταν ναυτικοί, έμποροι και διάσημοι πειρατές. Μονεμβασιώτες έμπορους βρίσκουμε ήδη στα τέλη του 13ου αι. στον Καφά, στην Κωνσταντινούπολη και άλλοι. Οι δραστηριότητές τους διευκολύνθηκαν και από προνόμια που τους δόθηκαν από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' και ανανεώθηκαν από τον γιό του 'Ανδρόνικο Β' το 1284. Με τα προνόμια αυτά οι Μονεμβασιώτες αποκοτούν φορολογική άτέλεια για τα κτήματά τους και απαλλάσσονται από το «κομέρκιο» (φόρος στις αγοραπωλησίες) μέσα στην πόλη τους. Το 1328, ένα πρόσταγμα του 'Ανδρονίκου Γ' ανανεώνει σημαντικά προνόμια που είχαν δοθεί από τον 'Ανδρόνικο Β' στους Μονεμβασιώτες, οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει την πόλη τους όταν αυτή υπέπεσε σε φράγκικη κυριαρχία (το 1248) και εγκαταστάθηκαν στην πόλη των Πηγών της Μικράς 'Ασίας. Οι έμποροι αυτοί πληρώνουν κομέρκιο 2% (άντι για το συνηθισμένο 10%), όπως οι Πισάτες και οι άλλοι 'Ιταλοί και Καταλανοί έμποροι, στην Κωνσταντινούπολη, 'Ηράκλεια, Σηλυμβρία, Ραιδεστό, Καλλίπολη, Αίνο και άλλες παράκτιες πόλεις της Θράκης («Μακεδονίας» στο κείμενο), ενώ στις υπόλοιπες περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν πλήρωναν κανένα δασμό. Επίσης, απαλλάσσονται από το κομέρκιο οι συναλλασσόμενοι με τους Μονεμβασιώτες έμπορους που πωλούν ή αγοράζουν ζώα ή σιτηρά ή οτιδήποτε άλλο. Από το πρόσταγμα αυτό φαίνεται ότι οι Μονεμβασιώτες των Πηγών εμπορεύονται κυρίως είδη διατροφής και υφάσματα και ότι διακινούν τα εμπορεύματά τους και από την ξηρά και από τη θάλασσα. Συγκεκριμένα στην Κωνσταντινούπολη φέρνουν σιτάρι και κρασί, από τη Μαύρη θάλασσα και από το Αίγαίο.

Για τους έμπορους της πόλεως της Μονεμβασίας υπάρχει ένα χρυσόβουλλο του οποίου και η χρονολογία και η αυθεντικότητα είναι αμφιλεγόμενες. Το χρυσόβουλλο παρατίθεται από τον Μακάριο Μελισσηνό, μητροπολίτη της Μονεμβασίας, που έγραψε στα τέλη του 16ου αι. το «Χρονικόν του Γεωργίου Φραντζή», το λεγόμενο Chronicon Maius ή «Ψευδοφραντζής». Το κείμενο αντιγράφει, στα περισσότερα σημεία, το πρόσταγμα του 'Ανδρονίκου Γ', προσθέτοντας όμως ότι με τα ίδια προνόμια μπορούν να εμπορεύονται «οί τε από της θεοσώστου πόλεως Μονεμβασίας και από των Πηγών εύρισκοίμενοι και κατοικοῦντες άρτίως εις τε την θεοδόξαστον και θεοφύλακτον και θεομεγάλυτον Κωνσταντινούπολιν άλλα δη και εις άλλας πόλεις και χώρας της βασιλείας μου», και ότι οι δασμοί στην Κωνσταντινούπολη και στις πόλεις της Θράκης μειώνονται στο 1%. Έξ άλλου, στην Πελοπόννησο η δραστηριότητα των εμπόρων της Μονεμβασίας έχει πλήρη φορολογική άτέλεια. Ο R. Schreiner, που πρόσφατα δημοσίευσε το πρόσταγμα του 'Ανδρονίκου Γ', θεωρεί ότι το χρυσόβουλλο είναι πλαστό, δηλαδή ότι είναι άπλη παραποίηση του προστάγματος. Όμως, το χρυσόβουλλο αναφέρει ορισμένους δασμούς που δεν εμφανίζονται στο πρόσταγμα: μιλάει επίσης για τη δραστηριότητα των Μονεμβασιωτών σε πόλεις, όπως η Ζαγορά, Σαζόπολη, 'Αγαθόπολη και Μήδεια στον Εύξεινο Πόντο, που δεν αναφέρονται στο πρόσταγμα και που δεν υπάρχει συγκεκριμένος λόγος να εμφανίζονται σε ένα πλαστό κείμενο. Δεν μπορεί να αποκλεισθεί η πιθανότητα, ότι ο Μελισσηνός άντέγραψε (παραποιώντας ή παρανοώντας κατά τόπους) ένα αυθεντικό κείμενο, που όπως σιδηρότε ήταν βασισμένο στο πρόσταγμα του 'Ανδρονίκου Γ' (άρα μεταγενέστερο του 1328) και που έδινε στους έμπορους της Μονεμβασίας τα ίδια προνόμια με αυτά που είχαν οι έμποροι των Πηγών. Έξ άλλου, η παρουσία Μονεμβασιωτών εμπόρων στις περιοχές που άναφέρει το χρυσόβουλλο είναι διαπιστωμένη ιστορικά, θα ήταν λογικό οι έμποροι της Μονεμβασίας να έχουν τουλάχιστον τα ίδια προ-

Το φρούριο των Σερβίων αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα ύστεροβυζαντινής «πόλεως-κάστρου». Στην εικόνα: σχηματικό σχεδιάγραμμα του κάστρου των Σερβίων.

νόμια με τους συμπατριώτες τους που ζούσαν σε μια μικρή πόλη της Μικράς 'Ασίας.

Η ενεργητικότητα των Μονεμβασιωτών αναφέρεται στον Βίο του 'Αγίου 'Ισιδώρου, που περιγράφονται με θαυμασμό ως παλιός ναυτικός λαός, που ζει από το εμπόριο. Στην Κωνσταντινούπολη, εκτός από τους Μονεμβασιώτες που ήταν εγκατεστημένοι εκεί, έρχονταν και διάφοροι άλλοι, ακόμη και κατά τη διάρκεια του δεύτερου εμφυλίου πολέμου, φέρνοντας, κατά την πηγή αυτή, κυρίως λάδι. Στο δεύτερο μισό του 14ου αι. οι Έλληνες έμποροι του δεσποτάτου του Μορέως (ανάμεσά τους και οι Μονεμβασιώτες) είχαν στενές εμπορικές σχέσεις με τους Βενετούς, στην Πελοπόννησο και στην Κρήτη. Παρά τις σοβαρές αντιθέσεις μεταξύ Έλλήνων και Βενετών εμπόρων και παρά την αστάθεια και ανασφάλεια που κυριαρχούσαν στο δεσποτάτο στο πρώτο μισό του 15ου αι., οι εμπορικές ανταλλαγές και σχέσεις δεν διακόπηκαν.

Έσωτερικά, η πόλη της Μονεμβασίας στον 15ο αι. έχει προνόμια που την καθιστούν σχεδόν αυτόνομη και οικονομικά και νομικά. 'Αργυρόβουλλα των δεσποτών Δημητρίου και Θεοδώρου Β' Παλαιολόγων επιτρέπουν στους Μονεμβασιώτες συλλογικά να κρατούν δλόκληρο το «κομέρκιο» που πληρώνουν μέσα στην πόλη τους και να το διαθέτουν για το κτίσιμο, τη διατήρηση και την άμυνα του τείχους. Επίσης, σε περίπτωση θανάτου κατοίκου της Μονεμβασίας που δεν έχει αφήσει διαθήκη ή στενοί συγγενείς, η περιουσία του περιέρχεται στην πόλη, για τις άμυντικές της ανάγκες.

Και στην Ήπειρο και Θεσσαλία υπήρχαν έμποροι που εμφανίζονται σποραδικά στις πηγές. Έδώ όμως τα πράγματα είναι διαφορετικά από ό,τι στη Μονεμβασία. Οι πόλεις της Ήπειρου, και πιο συγκεκριμένα τα Ίωάννινα, για τα οποία υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες, ήταν ενσωματωμένες στην αγροτική οικονομία, και ο διαχωρισμός των εμπόρων από τους γαιοκτήμονες δεν είναι εύκολο να γίνει. Αυτές οι πόλεις είχαν πολλαπλή λειτουργία ως διοικητικά, στρατιωτικά και εμπορικά κέντρα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των Ίωαννίνων. Το 1318 η πόλη παραδόθηκε στον Συργιάννη, γαμπρό του αυτοκράτορος Άνδρονίκου Β΄ ο Συργιάννης ζήτησε αυτοκρατορικό χρυσόβουλλο, που εκδόθηκε τον Φεβρουάριο του 1319. Τα περισσότερα άρθρα του χρυσόβουλλου αναφέρονται στις αυτονομίες της πόλεως και στα δικαιώματα είτε των κατοίκων συλλογικά είτε των γαιοκτημόνων, συμπεριλαμβανομένης και της Εκκλησίας. Έτσι, επικυρώνονται στη μητρόπολη των Ίωαννίνων οι διάφορες γαίες και οι πάροικοί της. Οι «κεφαλατικεύοντες» της πόλεως δεν έχουν το δικαίωμα να διώξουν «τινά μικρόν η μέγαν από των έποίκων αυτής», εκτός από «τόν άναφανέντα... δημοταράκτην», η δσους είναι «άτακτοι... και όχλοποιοι και θορυβώδεις άνθρωποι». Οι πολίτες των Ίωαννίνων έχουν το δικαίωμα να εκδικάζουν διάφορες υποθέσεις τους μαζί με τον κυβερνήτη της πόλεως, ενώ διατηρούν επίσης το δικαίωμα να διώχνουν από την πόλη τους «προδότες». Οι «καστηνοί Ίωαννιώται» δεν είναι υποχρεωμένοι να προσφέρουν στρατιωτικές υπηρεσίες έξω από την πόλη· αυτή η υποχρέωση άνηκε μόνο στους στρατιώτες που κατέχουν «οικονομίαν», δηλαδή «πρόνοια». Ακόμη, υπόσχεται ο αυτοκράτωρ να αλλάξει τον κυβερνήτη της πόλεως αν είναι άδικος ή κάνει άτοπα πράγματα. Οι κάτοικοι των Ίωαννίνων απαλλάσσονται από κάθε άμεσο ή έμμεσο φόρο, εκτός από την άνεύρεση θησαυρού. Τόν φόρο της καστροκτισίας πληρώνουν μόνο για το δικό τους κάστρο. Τέλος, στους «καστηνοίς Ίωαννιώταις» επικυρώνονται τα διάφορα κτήματα, χωριά, και οι πάροικοί τους, έξω από την πόλη. Μέσα σ΄ αυτά τα πρόνοια έντασσονται και τα έμπορικά πρόνοια, σύμφωνα με τα όποια οι κάτοικοι («έποικοι») των Ίωαννίνων απαλλάσσονται από κάθε κομμέρκιο μέσα και έξω από την πόλη («έν αυτή τε τή πόλει αυτών και έν ταίς άλλαις άπάσαις χώραις και τοίς κάστροις της βασιλείας μου»), μέχρι και την Κωνσταντινούπολη. Αυτά τα πρόνοια είναι ευρύτερα και από εκείνα της Μονεμβασίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το έμπόριο των Ίωαννίνων ήταν πιο άνθηρό. Αντίθετα, η γενική μορφή που έχουν αυτά τα πρόνοια μάλλον υποδεικνύει μια έμπορική δραστηριότητα περιορισμένη, που δεν έφθανε ως την Κωνσταντινούπολη, της όποιας τα εισοδήματα κυρίως ένδιέφεραν τόν αυτοκράτορα.

Πραγματικά, η έμπορική δραστηριότητα, που μόλις διακρίνεται στο «Χρονικόν των Ίωαννίνων», είναι κυρίως τοπική. Η πηγή αυτή, έχθρικότατα διακειμένη προς τόν δεσπότη Θωμά Πρελιούμποβιτς (Preljubovic), διακρίνει τρεις ομάδες ανθρώπων που υπέφεραν από αυτόν. Πρώτη είναι η Εκκλησία, της όποιας η περιουσία κατασχέθηκε· δεύτερο, μέλη της άριστοκρατίας («των ευγενεστάτων άρχόντων») που έξορίσθηκαν ή άναγκάσθηκαν να έγκαταλείψουν την πόλη, και τρίτο, «ό λαός του κάστρου», που άνάμεσά τους υπήρχαν όρισμένοι πολυ πλούσιοι, ίσως έμποροι, των όποιων η περιουσία δημεύθηκε. Επίσης, ό Θωμάς έπέβαλε φόρους στην πώληση του κρασιού, και άλλους φόρους που κυρίως έπληξαν τούς έμπορους και τις συντεχνίες. Το είδος του εμπορίου που μόλις μαντεύουμε από αυτή την κατά τα άλλα αξιόλογη πηγή είναι τοπικό και κυρίως έχει να κάνει με τα αγροτικά προϊόντα της περιοχής. Διαφαίνεται η ύπαρξη βιοτεχνίας, αλλά η έμπορική τάξη δεν εμφανίζεται ως ίσχυρο στρώμα του πληθυσμού. Στα Ίωάννινα τόν 14ο αί. κυριαρχούσαν οι «καστηνοί» — οι μεγάλες οικογένειες των Φιλανθρωπηνών, Στρατηγόπουλων, Άψαράδων («άνδρες έπισημότατοι και των εδ γεγονότων»), αλλά και άλλοι μικρότεροι άρχοντες, και τα μέλη της στρα-

τιάς. Αυτοί, μαζί με τόν υπόλοιπο λαό, κατοικούσαν τή νοτιοανατολική άκρόπολη (όπου τó Φετιχέ τζαμί: σήμερα άποτελεί τó Ίτς Καλέ του Άλή πασά), ένώ τó κυβερνείο και τó παλάτι των δεσποτών βρίσκονταν στη βορειοδυτική άκρόπολη (έπάνω Γουλάς: σήμερα τó Δημοτικό Μουσείο). Στα Ίωάννινα δεν σημειώνεται στάση του πληθυσμού έναντίον της άριστοκρατίας στον δεύτερο εμφύλιο πόλεμο. Χαρακτηριστικό είναι, ότι σε έποχή ταραχής, τó 1411, τήν πρωτοβουλία για τή στάση κατά της Εύδοκίας, χήρας του δεσπότη Ίζαού, έχουν ό «καπετάνιος» και «κεφαλή» Σίμων Στρατηγόπουλος, οι «Γιαννιωτές άρχοντες μικροί τε και μεγάλοι», οι «άρχοντες έντιμοί της συγκλήτου», που συγκάλεσαν τó «κοινόν της χώρας» και ξεσήκωσαν και τόν λαό έναντίον της βασιλίσσας. Στην άναταραχή, καταστρέφονται και μερικά σπίτια της πόλεως, η από τούς στρατιώτες ή από τόν λαό. Σε λίγο, οι άρχοντες, ή στρατιά και ή Εκκλησία παραδίδουν την πόλη στον Κάρολο Τόκκο («Χρονικόν των Τόκκων»).

Τα Ίωάννινα άποτελούν χαρακτηριστική περίπτωση της βυζαντινής πόλεως που, ένώ έχει μία, ίσως σημαντική, οικονομική διαφοροποίηση, είναι πάντως στενά δεμένη με την αγροτική παραγωγή, και κυβερνάται από την άριστοκρατία. Είναι κάστρο όχυρότατο, και μένει άπόρθητη μετά τήν πτώση της Άρτας και των άλλων πόλεων της Ήπειρου στους Άλβανούς, στο δεύτερο μισό του 14ου αί. Κεντρικός φορέας έξουσίας είναι οι άρχοντες, που είναι και ήγέτες της στρατιάς. Τα αυτονομιστικά πρόνοια της είναι σημαντικά αλλά δίνονται κυρίως στους γαιοκτήμονες. Έμπόριο υπάρχει, ίσως άνθηρό, αλλά έμπορική τάξη αυτονομημένη δεν διαφαίνεται. Υπάρχουν επίσης έσωτερικές αντίθεσεις και άναταραχές, όπως δείχνει μνεία των «δημοταρακτών» στο χρυσόβουλλο του Άνδρονίκου Β΄. Όμως, από ό,τι φαίνεται, οι άρχοντες και ή στρατιά της πόλεως είναι σε θέση να κρατήσουν, με τή βία, τήν έσωτερική ήρεμία. Όρισμένα από τα πρόνοια των Ίωαννιτών υπόσχεται να διατηρήσει ό Σινάν πασάς τó 1430. Συγκεκριμένα, υπόσχεται να διαφυλάξει τα πρόνοια της Εκκλησίας και τις γαίες των άρχόντων, καθώς επίσης να μην υποβάλει τόν πληθυσμό σε αίχμαλωσία και παιδομάζωμα και να μην κτισθούν τζαμιά στα Ίωάννινα.

Έντελώς διαφορετική είναι η κατάσταση στις παράλιες πόλεις της Μακεδονίας και Θράκης, όπου η έμπορική δραστηριότητα ήταν πιο έντονη. Η Θεσσαλονίκη είναι η μεγαλύτερη (μετά τήν Κωνσταντινούπολη) από αυτές τις πόλεις, όχι όμως και η μόνη· υπάρχει γι΄ αυτή σχετικά μεγάλος αριθμός πληροφοριών.

Στις πηγές του 13ου και 14ου αί. η Θεσσαλονίκη περιγράφεται ως μεγάλη και σπουδαία πόλη. Έτσι, ό Δημήτριος Κυδώνης γράφει: «μέγεθος μόν, όστ΄ έξείναι ταίς μεγίσταις αυτήν παραβάλλειν· θέσιν δέ τήν καλλίστην άμα και ύγιεινοτάτην· καρπών τε φοράν, και τόν της Αίγύπτου τόκον νικώσαν. νεώ δέ και ιερά, των άπανταχού κάλλιστά τε και άγιώτατα... αγορά τε τούς έξ άπάσης γής ύποδεχομένη, και τούς συνιόντας, ού γής είεν άπορείν άναγκάζουσα· ούτω ταυτόν ήν εκείνην τε οίκείν και πάσαις άμα παρείνα. λιμένας δέ πολλοί μόν έπήνεσαν· ό δ΄ ένταύθα, πάντων αν δικαίως ένίκησιν είναι παράδειγμα, ό αυτός αντί πόλεως τε ών και λιμένος και τήν πόλιν ούκ εις τήν θάλατταν λήγουσιν παρεχόμενος, άλλ΄ εις πόλιν έτέραν...».

Τό 1423 ό πληθυσμός της Θεσσαλονίκης φαίνεται ότι ήταν γύρω στις 40.000. Μέσα στην πόλη υπήρχε σημαντικός αριθμός μοναστηριών· τó διοικητικό κέντρο, δηλαδή τó παλάτι του κυβερνήτη, βρίσκóταν στην κάτω πόλη, και υπέστη μεγάλες καταστροφές στην έποχή της επαναστάσεως των Ζηλωτών. Η άκρόπολη ήταν ίσχυρά όχυρωμένη και περιλάμβανε καλλιεργούμενη γή. Ο Νικηφόρος Χούμνος λέει ότι ήταν τόσο πυκνοκατοικημένη, ώστε από μακριά να μοιάζει σαν δλόκληρη πόλη. Μέσα στην άκρόπολη, τó ίσχυρο Έπταπύργιο άποτελούσε τήν τελευταία γραμμή άμυνας.

Στη Θεσσαλονίκη, όπως και στην Κωνσταντινούπολη,

υπήρχαν αγορές και εμπορικοί δρόμοι, κοντά στο λιμάνι. Μπορούμε να εντοπίσουμε και ένα «ναυτικό» κομμάτι της Θεσσαλονίκης, κοντά στην πύλη του θαλάσσιου τείχους. Η πόλη, όπως άλλωστε και η Κωνσταντινούπολη και ο Μυστράς, είχε πλούσια, πολυώροφα και διακοσμημένα σπίτια. Ο Νικηφόρος Χούμνος περιγράφει διώροφα και τριώροφα οικήματα, τόσο ψηλά ώστε «διπλήν ανθ' άπλης ποιούσαι την πόλιν, ως και δοκεῖν την μὲν έναέριον εἶναι, την δ' ἐπὶ γῆς ἰδρυμένην». Τὰ σπίτια αὐτὰ ἀνῆκαν καὶ στοὺς ἀριστοκράτες, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἐμπόρους καὶ γαιοκτήμονες οἱ ὅποιοι, ὅπως λέει ὁ Μακρεμβολίτης γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, εἶχαν μεγάλα, «τρίστεγα» οικήματα. Τέτοια σπίτια δὲν ἔχουν διασωθεῖ στὴ Θεσσαλονίκη· ὑπάρχουν ὅμως περιγραφές ἀνάλογων οικήματων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, οἱ ὁποῖες, μαζί με τὰ σπίτια ποὺ ὑπάρχουν στὸν Μυστρά, συνθέτουν μιὰ εἰκόνα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τους. Στὴν Κωνσταντινούπολη, ἕνα ἀπὸ τὰ πλουσιότερα σπίτια ἦταν τὸ παλάτι τοῦ Θεόδωρου Μετοχίτη, ποὺ καταστράφηκε ἀπὸ τὸ «δῆμο» τὸ 1328. Εἶχε, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, διάφορα οἰκίσματα, τρεχούμενα νερὰ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ἐνῶ ἕνα σύστημα μεταφορᾶς νεροῦ ἀπὸ ἀγωγούς κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ἐξασφάλιζε δροσιὰ στοὺς ἐνοίκους. Ἄλλα μεγάλα σπίτια καὶ παλάτια ποὺ ἀνῆκαν στοὺς «δυνατοὺς», στοὺς ἀρχοντες, στοὺς πλούσιους, ὑπήρχαν πολλὰ στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ μερικὰ καταστράφηκαν στὴ διάρκεια τοῦ δευτέρου ἐμφυλίου πολέμου. Ἔνα κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν μεγαλύτερων τουλάχιστον ἀπὸ αὐτὰ ἦταν οἱ χώροι γιὰ ἀποθήκευση γεωργικῶν προϊόντων. Τέτοιες ἀποθήκες βλέπουμε στὰ σπίτια τοῦ Μυστρά· ὑπήρχαν ἐπίσης στὸ σπίτι τοῦ Καντακουζηνοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐνῶ ἕνας ὑποστηρικτὴς του, πλούσιος ἔμπορος ἀπὸ τὴ Μονεμβασία, εἶχε στὸ σπίτι του ἀποθήκες με λάδι.

Ἄλλο πιθανὸ χαρακτηριστικὸ τῶν σπιτιῶν αὐτῶν ἦταν κάποια δυνατότητα ἄμυνας. Συγκεκριμένα, ὁ Ἀλέξιος Ἀπόκαυκος ἔκτισε στὴν Κωνσταντινούπολη, κοντὰ στὰ θαλάσσια τείχη, ἀλλὰ καὶ στὰ τείχη τῆς ξηρᾶς, διάφορα σπίτια, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ φρούριο τῶν Ἐπιβατῶν, «δαμιονίως ἰσχυρόν τε καὶ δύσμαχον». Τὰ σπίτια τοῦ Μυστρά ποὺ ἔχουν διατηρηθεῖ δείχνουν αὐτὴ τὴν ὀχύρωση, ποὺ ὁ Α. Ὁρλάνδος ἀποδίδει κυρίως στὸν φόβο ἐσωτερικῶν ταραχῶν.

Μέσα στὴ Θεσσαλονίκη, σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 14ου αἰ., παρατηρεῖται μεγάλη κοινωνικὴ ἀνισότητα καὶ ἔνταση, ποὺ περιγράφεται σὲ διάφορα κείμενα. Τὰ πιὸ σημαντικὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Θεόδουλου Μοναχοῦ πρὸς τὸν Θεόδωρο Μετοχίτη, ἕνας λόγος τοῦ ἴδιου «περὶ πολιτείας», ἕνας λόγος τοῦ Νικηφόρου Χούμνου ποὺ εἶχε διατελέσει καὶ κυβερνήτης («κεφαλὴ») τῆς Θεσσαλονίκης, «Θεσσαλονικεῦσι συμβουλευτικὸς περὶ δικαιοσύνης», καὶ δύο λόγοι τοῦ Νικολάου Καβάσιλα «περὶ τοκισόντων» καὶ περὶ τόκου. Ὅλα αὐτὰ τὰ κείμενα συμφωνοῦν, ὅτι στὴν πόλη ὑπῆρχε μεγάλη καὶ κραιωγαλέα ἀνισότητα. Οἱ πλούσιοι εἶχαν μεγάλα, ὑψηλὰ σπίτια, ποὺ ἔκρυβαν ἀκόμη καὶ τὸν ἥλιο ἀπὸ τὰ φτωχόσπιτα ποὺ τὰ τριγύριζαν. Ὅλα ἐπίσης τὰ κείμενα, ἂν καὶ με διαφορετικὴ ἔνταση, μιλοῦν γιὰ τὴν ἀρπακτικότητα τῶν πλουσίων: ὁ Χούμνος γράφει ὅτι μεταχειρίζονται τὸν νόμο περὶ προτιμήσεως γιὰ νὰ ἀρπάξουν τὰ κτήματα καὶ τὶς κατοικίες τῶν φτωχῶν γειτόνων, ἐνῶ ὁ Θεόδουλος Μοναχὸς μιλάει πιὸ συντηρητικὰ γιὰ τὸ γεγονός ὅτι οἱ πλούσιοι συγκεντρῶνουν περιουσίες σὲ χρήματα, κτήματα καὶ ἀγέλες ζῶων καὶ δὲν νοιάζονται γιὰ τοὺς φτωχοὺς.

Μέσα στὶς πόλεις, ἰδιαίτερα προβλήματα γεννῶνται στὶς σχέσεις μεταξὺ τῶν πλουσίων ὡς ἐργοδοτῶν, καὶ τῶν φτωχῶν. Ὁ συντηρητικότετος Θεόδουλος Μοναχὸς γράφει, ὅτι ἡ μεγαλύτερη ἀδικία εἶναι νὰ μὴν πληρώνεται κανεὶς γιὰ τὴν ἐργασία του, καὶ καταγγέλλει τοὺς πλούσιους ὅτι συχνὰ δίνουν μόνο τὰ μισὰ ἢ καὶ καθόλου ἀπὸ τὴν ἀμοιβὴ ποὺ ἔχουν συμφωνήσει. Σοβαρὸ κοινωνικὸ πρόβλημα δημιουργοῦσε ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι οἱ πλούσιοι, ποὺ ἦταν καὶ οἱ μόνοι με κάποιο διαθέσιμο κεφάλαιο, τόκιζαν χρήματα με ὑψηλὸ τόκο. Τὸ γεγονός ὅτι

ἀνάμεσα στοὺς δανειζόμενους βρίσκονται καὶ γεωργοὶ δείχνει πόσο ἐξαργυρισμένη ἦταν ἡ οἰκονομία τοῦ 14ου αἰ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μεγάλο μέρος δανειζόμενων ἦταν φτωχοὶ ἄνθρωποι, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι γινόταν συσσώρευση χρημάτων στὰ χέρια τῶν πλουσίων, οἱ ὅποιοι με τοὺς τόκους ἀπομυζοῦσαν σοβαρὸ μέρος τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος. Ἡ κατάσταση ἦταν ἀρκετὰ τεταμένη· ὁ Δημήτριος Κυδῶνης λέει, ὅτι οἱ δανειστὲς ἀρπαζαν τοὺς ὀφειλέτες τους ἀπὸ τὶς κρυψῶνες τους καὶ τοὺς ἔστελναν στὸ δικαστήριον, τὸ ὁποῖο δικαίωνα πάντα τὸν δανειστή. Ὁ Καβάσιλας, γράφοντας γύρω στὸ 1347, ζητᾷ νὰ ἀπαλλαγοῦν οἱ ὀφειλέτες ἀπὸ τοὺς τόκους ποὺ χρωστοῦν, ἂν ὄχι καὶ ἀπὸ ὀλόκληρο τὸ χρέος. Φαίνεται ὅτι στὴ διάρκεια τοῦ πρώτου ἐμφυλίου πολέμου, ὁ Ἀνδρόνικος Γ' εἶχε προσπαθήσει νὰ ἐκτονῶσει τὴν κοινωνικὴ πίεση, χαρίζοντας τοὺς τόκους στοὺς ὀφειλέτες.

Τέλος, τὸ δικαστικὸ σύστημα, ὄντας στὰ χέρια τῶν δυνατῶν, προδικάζει τὴν ἔκβαση κάθε δίκης εἰς βάρος τῶν φτωχῶν.

Ἡ ἔνταση ἦταν ἰδιαίτερα αὐξημένη μέσα στὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ Θεόδουλος Μοναχὸς γράφει στὴ δεκαετία τοῦ 1320, ὅτι οἱ νόμοι ἔχουν πιὰ καταργηθεῖ καὶ ὁ κόσμος σχεδιάζει ἀλλὰ καὶ ἐκτελεῖ στάσεις, κυρίως ἐναντίον τῶν πλουσίων, τῶν ὁποίων παίρνει τὴν περιουσία. Στοὺς δρόμους γίνονται φόνοι, ἐνῶ στὴν πόλη γίνονται κλοπές, καὶ σπίτια καίγονται ἢ καταστρέφονται. Καὶ ὅλα αὐτὰ ἐπειδὴ «οἱ πολλοὶ» μισοῦν τοὺς «προύχουν λαχόντας», καὶ σχεδιάζουν ἐπιθέσεις ἐναντίον τους, καὶ ἐπαναστάσεις ποὺ ἀντιγράφονται ἀπὸ ἄλλες πόλεις.

Ἡ ἔνταση αὐτὴ βρίσκει τὴν ἔκφρασή της κυρίως στὸν δευτέρου ἐμφυλίου πόλεμο, ποὺ παίρνει τὴν πιὸ σοβαρὴ μορφή του σὲ πόλεις ὅπως ἡ Θεσσαλονίκη, ὅπου οἱ ἔμποροι, βιοτέχνες καὶ ναῦτες ἀποτελοῦν σημαντικὸ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ. Οἱ οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς σχέσεις ποὺ κυριαρχοῦσαν σ' αὐτὲς τὶς πόλεις δημιούργησαν τὴν ἀντίθεση κυρίως ἀνάμεσα στοὺς πλούσιους ἀριστοκράτες καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ἀστικά στρώματα, ἀντίθεση ποὺ ἐκφράσθηκε με τὶς διαφορὲς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις ποὺ σημειώθηκαν στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου. Ἡ οἰκονομικὴ ἀδυναμία τοῦ ἐμποροβιοτεχνικοῦ στοιχείου εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἦττα καὶ ἡ κυριαρχία τῆς ἀριστοκρατίας στὶς βυζαντινὲς πόλεις συνεχίσθηκε, ἂν καὶ πῆρε διαφορετικὴ μορφή.

Ἡ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ διαφοροποίηση καὶ ἡ ἐχθρότητα πρὸς τοὺς πλούσιους τῆς πόλεως ἐξακολούθησε νὰ ὑπάρχει ὡς τὰ τέλη τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Ἰσίδωρος τῆς Θεσσαλονίκης, γράφοντας τὸ 1393, προσπαθεῖ νὰ πείσει τοὺς ἀριστοκράτες νὰ κάνουν τὸ καθῆκον τους ὡς κυβερνήτες τῆς Θεσσαλονίκης, παρὰ τὴν ἀντίθεση τῶν ἄλλων, γιατί μόνο οἱ δυνατοὶ ἔχουν τὸ δικαίωμα καὶ τὰ προσόντα νὰ κυβερνοῦν: «ὁ δὲ πολλὸς ἄνθρωπος ἄμην μὲν πάντας καὶ δίκελλαν καὶ ὕνιν καὶ σκέπαρνον καὶ πρίονα καὶ σφύραν καὶ ἄκμωνα καὶ ἄλλο τι τῶν τεχνικῶν ἐργαλείων καλῶς οἶδε μεταχειρίζειν, πολιτείαν δὲ ὅπως χρῆ διοικεῖσθαι καὶ τὴν εὐνομίαν διατηρεῖσθαι καὶ ἀρχόντων θεραπεύειν ὁρμᾶς καὶ πρὸς ἐπιτάγματα δεσποτῶν νῦν μὲν εἴκειν νῦν δὲ ἄλλως οἰκονομεῖν καὶ τούτων ἀπειλᾶς ἡμεροῦν καὶ δωρεᾶς νουνεχῶς ἐπιδέχεσθαι καὶ τὸ χρηματίζεσθαι καιροῦ καλοῦντος ἀκινδύνως ἐξευρίσκειν καὶ τὰς ἐπιούσας ἀνάγκας ὑγιᾶς διαλύειν καὶ δήμου διορθοῦν ἀταξίαν καὶ πολλαχόθεν τῷ κοινῷ τὴν ἀσφάλειαν πραγματεῦεσθαι, ταῦτα δὴ ταῦτα οὗτ' ἐσκέφατο ποτε οὗτ' ἀσφαλῶς οἶδεν ἰθύνειν (...). Διὰ ταῦτα σὲ μὲν ὀνειστον ἀνάγκη μένειν τὴν ἰδίαν τηροῦντα τάξιν, τὸν δὲ πολλὸν ἂν ἄνθρωπον πράττειν τὰ ἑαυτοῦ».

Ὁ Δημήτριος Κυδῶνης ἐπίσης, γράφοντας στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ., ἀναφέρεται στὴ μεγάλη ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τοὺς πλούσιους ἀπὸ τοὺς φτωχοὺς, καὶ φοβᾶται ὅτι θὰ γίνῃ ἐξέγερση κατὰ τῶν πλουσίων. Με τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση οἱ βυζαντινὲς πόλεις θὰ ἀλλάξουν σημαντικὰ, καὶ στὴ δημογραφικὴ τους σύσταση καὶ στὴν πολιτικὴ, οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ τους μορφή.